

५९२७-२

एडिटर (Folk-lore) आर एडिटर
(Folk-literature) ऑर रिचिअर

પ્રકરણ - ૨

લોકવિદ્યા (Folk-lore) અને લોકસાહિત્ય (Folk-literature) ની
વિભાવના

ગુજરાતીમાં લોકવિદ્યા (Folk-lore) વિશેનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ આ સદીના પ્રારંભમાં શરૂ થયો, અને જે થયો તે અત્ય પ્રમાણમાં થયો કહેવાય એવી સ્થિતિ છે. લોકવિદ્યાના અને લોકસાહિત્યના અણીતા અભ્યાસીઓ પ્રા. કનુભાઈ બની અને પ્રા. પુષ્કર ચંદરવાકરે આ દિશામાં થોડુંક પાયાનું કામ કર્યું છે તે નોંધપાત્ર છે. એમણે કરેલા અભ્યાસના તારણો આ મહાનિર્ણયમાં, ન્યાં ન્યાં જરૂરી લાગ્યાં, ત્યાં ત્યાં ખપમાં લીધાં છે.

લોકવિદ્યાના ક્ષેત્રે, ખાસ કરીને અમેરિકામાં, બહુ તલરૂપશી અને વ્યવસ્થિત રીતે અભ્યાસ થયો છે, અને હજી પણ થઈ રહ્યો છે. આ ક્ષેત્રમાં રિચાર્ડ ડોરસન, એલન ડ-ડીસ, એલેક્ઝાંડર કેપ, મારીઆ લીચ, સ્ટીથ થોમ્પસન જેવા વિદ્વાનોએ ગણનાપાત્ર કામ કરેલું છે. હિન્દીમાં ડો. સત્યેન્દ્ર જેવાએ પણ નોંધપાત્ર અભ્યાસ કર્યો છે. ગુજરાતીમાં જે કામગીરી થઈ છે તે અન્ય ભાષાઓમાં થયેલી કામગીરીને મુકાબલે અત્ય કહેવાય તેવી છે. એટલે એ દિશામાં વધુ ને વધુ અભ્યાસ થાય, તેના પરિણામો સાકાર થાય, એવી અપેક્ષા સહેજે રહે છે.

લોકવિદ્યા અને લોકસાહિત્ય વિશે વિચારતા, સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે લોકવિદ્યા એ એક મોટું વર્તુળ છે, અને લોકસાહિત્ય એ વર્તુળનો એક ભાગ છે. એટલે કે લોકસાહિત્ય એ લોકવિદ્યાનો એક ભાગ છે. લોકવિદ્યામાં લોકસાહિત્યનો સમાવેશ થાય, લોક-

સાહિત્યમાં લોકવિદ્યાનો નહિ. લોકવિદ્યામાં લોકસંગીત, લોકનૃત્ય, લોકતહેવારો, લોકરમતો વગેરેનો પણ સમાવેશ થાય છે. એ પ્રમાણે લોકસાહિત્યનો પણ એમાં સમાવેશ થાય છે.

પ્રસ્તુત મહાનિર્ણયમાં મેધાણીલાઈ દ્વારા સંપાદિત લોક-સાહિત્યની ચર્ચા કરવાનો ઉપક્રમ રાખ્યો છે, તેથી પ્રારંભે લોકવિદ્યા અને લોકસાહિત્ય અંગે થોડીક વિચારણા કરવાનું મુનાસિબ માન્યું છે.

લોકસાહિત્યની પરિભાષા :

લોકસાહિત્યના વિષયમાં પરિભાષા (Terminology) ની બાબતમાં ચોક્કસાઈ રખાય તે અત્યંત જરૂરી ગણાય, કારણ કે અનેક પ્રકારની અંગ્રેજી સંજ્ઞાઓ માટે અનેક ગુજરાતી પર્યાયો વપરાતા હોય ત્યારે આ ક્ષેત્રમાં વિભાવનાની ચોક્કસાઈ સાધી શકાય નહિ, અને વિષયવસ્તુનો ચોક્કસ ખ્યાલ પણ મળી શકે નહિ. ખાસ કરીને ગુજરાતી તથા હિન્દી જેવી ભાષામાં, આ વિષયમાં પરિભાષાની એકવાક્યતા એવા મળતી નથી. ભાષાએ ભાષાએ પરિભાષાની બાબતમાં થોડો ધણો તકાવત હોય એ શક્ય છે, પરંતુ એક જ ભાષામાં પરિભાષા નિયત ન હોય તો અરાજકતા ફેલાય અને ગેરસમજ પ્રવર્તે એવું પણ ધણીવાર બનવાનો સંભવ રહે છે.

પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં 'Folk-lore', 'Folk-tale' અને 'Motif' જેવી સંજ્ઞાઓને તપાસવાનો ઉપક્રમ એટલા માટે રાખ્યો છે કે આ સંજ્ઞાઓ માટે હજી સુધી કોઈ નિશ્ચિત પર્યાયો સર્વમાન્ય બન્યા નથી. બીજું, આ મહાનિર્ણયમાં ઉપર્યુક્ત સંજ્ઞાઓ હવે પછીના પ્રકરણોમાં પ્રયોજવામાં આવી છે. તેથી અત્રે એની ચર્ચા કરી લેવી ઉચિત માની છે.

અંગ્રેજી 'Folk-lore' ના પર્યાય તરીકે હિન્દીમાં ડો. સત્યેન્દ્ર જેવા 'લોકવાર્તા' શબ્દ વાપરે છે; એ ઉપરાંત હિન્દીમાં

પાછો એ જ 'લોકવાર્તા' શબ્દ "લોકકથા"ના અર્થમાં અને એ સંદર્ભમાં પણ વપરાય છે ! 'Folk-tale' માટે ગુજરાતીમાં "લોકવાર્તા" સંજ્ઞા પ્રયોજ્ય છે, પણ તે સ્વીકાર્ય લાગતી નથી; કારણ કે લોક-સાહિત્યની વાર્તા એ કહેવાનો - કથવાનો વિશિષ્ટ પ્રકાર છે. એટલે એને "લોકકથા" જ કહેવી એઈએ. આ તો એક જ શબ્દનું ઉદાહરણ આપ્યું, પણ આવા અનેક શબ્દોની બાબતમાં અતંત્રતા પ્રવર્તતી એવા મળે છે.

એ જ પ્રમાણે ખુદ 'Folk-lore' શબ્દ માટે પણ એક નિર્રિચત શબ્દ હજી ભારતીય ભાષાઓમાં મિચત થયો નથી. આવી સ્થિતિમાં લોકસાહિત્યજ્ઞનું મહત્ત્વનું એક કાર્ય પરિભાષા નિર્રિચત કરવાનું ગણાય.

"મોટિક" એટલે શું ?

'Motif' શબ્દ માટે પણ એ જ અતની અતંત્રતા પ્રવર્તતી એવા મળે છે. 'Motif' માટે મેધાણીભાઈએ "કરામત", "જુક્તિ" જેવા પયર્ણો "રંગ છે બારોટા"ના પ્રવેશકમાં યોજ્યા છે. તેમણે લખ્યું છે: "આ મોટિક - એટલે કે વાર્તાનો વેગ વધારતી ને એની ચમત્કૃતિ જગાવતી કરામતો, જુક્તિઓ હિન્દમાં હરએક નવે નવે સ્થળે - કાળે વહેચાતા અથવા તો નવેસર સંયોજિત થતા રહ્યા છે".¹ મેધાણીભાઈએ "મોટિક"ની ભાજગડનો નિદેશ કરી, તેની સમજૂતી આપતા લખ્યું છે: "લોકવાર્તાની આ લક્ષણો એવા છે કે જે બીજી કોઈ રીતે આગળ ન વધી શકે તેવા વસ્તુપ્રવાહને આગળ વધવા માર્ગ આપે".² એમણે મોટિકની વિગતે નોંધેલા ઉદાહરણોમાં પક્ષીની બોલીમાં ભવિષ્ય-વાણી, "ન કહેવી" કરામત, પશુઓની દૈષ્ટાત પરથી ધડો લેવો, "ફલાણો પસ્તાયો હતો, તું ચે પસ્તાઈશ", સંક્રેતિક ભાષા અથવા નિશાનીઓ, આડકતરી ચેતવણી, નિગૂઠ સવાલો, "નબાપા"નું

મહેણું, "ત્યાં ન જજે" કરામત, મુદતની માગણી વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

પ્રા. હીરાબહેન પાઠકે "વિકૃતિ"માં "મોટિફ" માટે "રૂઠ ઘટકાંશ", "ઘટકાંશ" કે "રૂઠ કથાઘટક" જેવા પર્યાયો યોજ્યા છે. લેખના શીર્ષકમાં તથા અંતિમમાં "રૂઠ ઘટકાંશ" પર્યાય યોજ્યો છે: "મારો વિષય છે, કાવ્યમાં Motive (રહસ્ય), Motif (રૂઠ ઘટકાંશ) અને Motivation (કાર્ય-પ્રયોજન) - એનો આંતરસંબંધ".³ એ જ લેખમાં એમણે આગળ ચાલતાં "ઘટકાંશ" પર્યાય યોજ્યો છે: અદ્યતન કલાશાસ્ત્રો ઉપરોક્ત તેમ જ અન્ય કલાઓમાં Motif (ઘટકાંશ) ના દૈષ્ટિબિંદુને સારું એવું મહત્ત્વ આપે છે. "⁴

પ્રા. પાઠકે 'Motif' ની સમજૂતી આપતાં લખ્યું છે: "કાવ્ય-કલા ઉપરાંત સંગીત, ચિત્ર, શિલ્પ, સ્થાપત્ય વગેરે સર્જનાત્મક કલા, તેમ જ કેટલીક પ્રયોજિત કલાઓમાં આ તત્ત્વ સંભવે છે. કૃતિ-ગત કોઈ (૧) મહત્ત્વનો કહેતાં વિશિષ્ટ અંશ, અને વળી તેથીજ દેશકાલઅબાધિત એવો, (૨) પરંપરાથી પુનરાવૃત્ત થતો અંશ, તેને રૂઠ ઘટકાંશ કહી શકાય. કૃતિનો એ કથાંશ છે; છતાં બધા કથાંશો તે રૂઠ ઘટકાંશ ન હોઈ શકે. કાવ્યસમગ્રના સંદર્ભમાં આ બાબત વિચારીએ; તો એમ કહી શકાય કે કૃતિમાં આવતા કોઈ કથાંશ કે પ્રસંગમાંનો ભાવરસસંબંધિત અંગભૂત - અંતર્ગત મહત્ત્વનો અસાધારણ અંશ અથવા ખંડ, તે છે આ ઘટકાંશ અથવા રૂઠ કથાંશ: જે તેથી જ પરંપરાથી અનેક વાર્તાઓમાં પુનરાવર્તન પામતો ટકી રહે છે. "⁵

"મોટિફ" વિશે પરિચયના વિવેચકેએ કરેલી વિચારણા તપાસતાં તેમણે નોંધ્યું છે: "Wesbter તેનો સામાન્ય અર્થ કરતાં કહે છે : 'a main element, idea, feature'. (The New Roget's Thesaurus - Revised Edition - Edited by Norman

Lewis). અને તેની સાથે એક બીજે કલાનુસારી અર્થ મૂકે છે:

'a repeated figure in a design' (Oxford English

Dictionary). તાત્પર્ય દૃષ્ટિએ આ બંને અર્થો 'Motif' ની પેલા બે માત્રિક સ્વરૂપલક્ષણોને કથે છે. તેનું ભાવાર્થબોધ દૃષ્ટિએ અસાધારણ અને મહત્ત્વ: તેનું પરપરાનુસારી પુનરાવર્તન. "૬

પ્રા. પાઠકના જણાવ્યા પ્રમાણે એક સંદર્ભકોશમાં "મોટિક"ની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપી છે: "એકાદ શબ્દ અથવા વિચારની ભાત એની એ જ પરિસ્થિતિમાં ફરીથી બને છે, અથવા સમાન મન:સ્થિતિને અનુભવ કરે છે, કોઈ એક કાર્યની અંદર અથવા એક જ પ્રકારની વિવિધ કાર્યોની અંદર આમ બને છે. "૭ ("A word of a genre".

Webster's 'New World Dictionary of the American Literature' - Revised College Second Edition, Editor-in-chief: David B. Guralnik.)

વધુમાં, પ્રા. પાઠક જણાવે છે કે પ્રસ્તુત વ્યાખ્યાનું મહત્ત્વ એ છે કે કોઈ ચમત્કાર ભાવવિચારની સામગ્રીવાળા રૂઠ કથાધટક ઉપરાંત એવો કોઈ ભાવગર્ભ શબ્દ - 'word' પણ કથાધટકરૂપે સ્વીકારાયો છે, જે Symbolic - પ્રતીકાત્મક બની બચ છે, ને પુનરાવર્તન પામ્યા કરે છે, તેથી તેનેય "મોટિક"ની વ્યાખ્યામાં સમાવી લીધો છે.

પ્રા. પાઠકના મતાનુસાર લોકકથામાંના મોટિકનું સ્વરૂપ-આકલન સમર્થપણે સ્ટીથ થોમ્પસન તેમના ગ્રંથ 'The Folklore' માં કરતાં જે વર્ણન કરે છે તે કાવ્યસમગ્રમાં પ્રયોજતા મોટિકના મૂળભૂત સ્વરૂપનેય ઘણી કુશળતાથી સ્પષ્ટ કરે છે: "મોટિક" એ કથામાં આવતું સૌથી નાનું મૂળતત્ત્વ છે કે જે પ્રણાલીમાં ચાલુ રહેવાની શક્તિ ધરાવે છે. આ પ્રકારની શક્તિ હોવાને કારણે તેની પાસે કંઈક અસામાન્ય હોવું જ બેઈએ અને પોતાના વિશે અસરકારક પણ હોવું બેઈએ. "૮ (A" motif

is striking about it." 'The Folklore', Dryden Press: Second Edition, 1951)

વધુમાં તેમણે નોંધ્યું છે : "મને લાગે છે કે રૂઢ કથાપટક - Motif ના સ્વરૂપ વિશે અહીં પૂરતી સ્પષ્ટતા થઈ છે. તો હવે આપણે સ્વીચ થોમ્પસનના મત અનુસાર લોકવાર્તામાં આવતા રૂઢ કથાપટકો જે દ્રશ્ય વિભાગમાં પડે છે તે એઈએ.

(૧) કાર્ય કરનારા લાક્ષણિક પાત્રો (દા.ત. પરી, રાક્ષસ, અપરમા, ડાકણવંતરીઓ, ગણિકા, પોપટ કે અન્ય પ્રાણી, માનીતી - અણમાનીતી સ્ત્રીઓ વગેરે), (૨) કથાની ભૂમિકામાં રહેલા કેટલાક વિલક્ષણ, અગમ્ય, આધિદૈવિક તત્ત્વો (જેવા કે, આમાન્ય રૂઢિ, વહેમ - માન્યતાઓ, એધાણીરૂપ વીંટી કે અલંકાર, ઊડતી ચટાઈ, અદુર્ઘ કાનસ, મુખમાંથી મોતી ખરવા વગેરે), અને (૩) કોઈક એક છૂટી વિલક્ષણ ઘટના".^૬

પ્રા. પાઠકે કાન્તની ખંડકાવ્યોમાંથી તથા "ઉત્તરરામચરિત" માંથી "અવરુદ્ધ પ્રણય" (Inhibited Love) અને "વિખૂટા પડેલ સ્વજનોનું મિલન - પિછાન પૂર્વેનું અજ્ઞાતપણે ખેંચાણ" જેવા મોટિકની ઉદાહરણો પણ ટાંક્યા છે. તેમણે "મોટિક" માટે કોઈ એક નિશ્ચિત પર્યાય પસંદ કરી આપ્યો નથી, છતાં એ નિમિત્તે તેમણે કરેલી વિચારણા અવશ્ય ધ્યાનપાત્ર ગણાય.

ડો. હરિવલ્લભ ભાયાણીએ "શોધ અને સ્વાધ્યાય"માં "મોટિક" માટે "વાર્તાપટક" પર્યાય યોજ્યો છે. તેમણે લખ્યું છે : "થોમ્પસનની વાર્તાપટક - સૂચિ (Motif Index) માં આજે "કે" વર્ગ નીચે આવે છે. "કે" વર્ગમાં "વંચના" વિષયક વાર્તાપટકોનો સમાવેશ કરેલો છે. "કે" ૨૧૦૦ - "કે" ૨૧૬૬ એ ખંડમાં આજને લગતા વાર્તાપટકો મૂક્યા છે. તેમાં "ખોટા આરોપ", "લોકપવાદ", "વિધનકારકો" અને "નિર્દોષને દોષિત બતાવવું" એવા વિશિષ્ટ

વિભાગો છે".^{૧૦} "વાતધટક"માં "મોટિક" સિવાયની બીજી સામગ્રીનો સમાવેશ થઈ શકે, એટલે માત્ર "મોટિક"ના સંદર્ભમાં "વાતધટક" પર્યાય સ્વીકારી શકાય તેવો નથી.

પ્રો. યશવંત ત્રિવેદી "મોટિક" માટે "મૂળભાવ" સંજ્ઞા પ્રયોજતાં લખે છે: "આ પ્રમાણે સૂત્રાયેલા પ્રતીકોને આપણે અત્રે સંકેતો કહી શકીએ. શાબ્દિક ધટકો જે પરંપરાગત રીતે તથા નિરક્રુશપણે વસ્તુના ધટના - સ્થળથી બહાર તેમનો અર્થ સૂચવે છે, અને તેમના પ્રત્યે સંકેત કરે છે. તેમ છતાં ન્યારે આપણે શબ્દોનો સંદર્ભ સમજવા પ્રયાસ કરતા હોઈએ, ત્યારે, "બિલાડી" શબ્દ, તેના અર્થના વિશાળ ક્ષેત્રમાં રહેલો ધટક પ્રતીત થાય છે. મૂળ તો એ કશાકના પ્રતીક રૂપ નથી, કારણ કે એ રીતે બેતાં, એ કશાકને સ્થાને હોતો નથી, પરંતુ તેને સંદર્ભ હોય છે. તે જે સ્થાને હોય, તેમાં આશિકરૂપે પણ લેખકનો કંઈક આશય રહેલો છે, એવું આપણે કહી નથી શકતા. કારણ કે લેખક જેવું પુનઃ શોધી કરણ કરી લે છે કે તરત જ, અલગ તત્ત્વરૂપે તેના આશયનું કોઈ અસ્તિત્વ જ રહેવા પામતું નથી. શાબ્દિક રચનાના અંશો રૂપે આંતરિક અથવા કેન્દ્રગામી દૈષ્ટિથી સમજવામાં આવતાં શાબ્દિક તત્ત્વો, પ્રતીકો સીધી રીતે તેમજ અક્ષરશઃ શાબ્દિક તત્ત્વો જ છે અથવા તો શાબ્દિક રચનાના ધટકો છે. સંગીતક્ષેત્રમાંથી ગૃહીત શબ્દ વડે આવી તત્ત્વોને આપણે "મૂળભાવ" (motifs) કે પુનરાવર્તિ "ભાત" કહી શકીશું."^{૧૧} પ્રો. ત્રિવેદીએ આપેલો પર્યાય "મૂળભાવ" "મોટિક"ને સમજવામાં વિભ્રમ ઊભો કરે છે. મૂળ એટલે original અને કોઈક પ્રકારનો ભાવ, એવો અર્થ "મોટિક"ના મૂળમાં છેજ નહિ. આ રીતે "મૂળભાવ" પર્યાય તો મુદ્દલે ચાલે તેવો નથી.

ડો. પ્રમોદકુમાર પટેલે "મોટિક" માટે "કથાબીજ" પર્યાય યોજતાં જણાવે છે, "લોકકથાઓમાં લોકજીવનના તળપદા ભાવો આતું

અનેક રંગદર્શી વૃત્તિવલણોવાળું વસ્તુ હોય. તેમાં મુગ્ધ લોકમાનસને સંતર્પતી રંગીન કલ્પનાસૃષ્ટિ પણ હોય. કેટલીકવાર લોકોત્તર ચમત્કૃતિમૂલક ઘટનાઓ પણ હોય; એટલું જ નહિ, તેમાં લોકમાનસને પ્રિય એવા કથાબીજે (motifs) નો પુનઃ પુનઃ પ્રયોગ હોય. આ રીતે લોકસાહિત્ય પણ સહજ રીતે પરપરા અને પ્રણાલિકામાં બંધાઈ જતું દેખાય છે. "૧૨ આ "કથાબીજ" પર્યાય "મોટિક"ના અર્થની નજીક જતો લાગે છે, પણ તેના બધા મર્મો પકડતો ન હોવાથી, તે સ્વીકાર્ય ન ગણાય. હકીકતમાં "મોટિક" કથાનું બીજ નથી, પણ કથાને આગળ ધપાવનારું તત્ત્વ છે.

શ્રી ભાવના મહેતાએ "મોટિક" માટે "કથારૂઢિ" પર્યાય યોજતાં લખ્યું છે, "કથાઘટકોની પર્સદગીમાં અને તેના વિનિયોગમાં જ્યારે જ્યારે નાવી ન્ય અને મોલિકતા નષ્ટ થાય છે, જ્યારે જ્યારે કથાઘટકોના પ્રયોગ અમુક એક જ બીબામાં ઢાળીને વારંવાર કરવામાં આવે છે, ત્યારે ત્યારે, તે તે કથાઘટક કથારૂઢિ-મોટિક બની જાય છે. જ્યારે કથાઘટકો (Units) કથારૂઢિ બની જતાં હોય છે, ત્યારે કૃતિમાં સાહિત્યના પ્રાણ સમાન નવો ન્મેષ તત્ત્વોનો અભાવ દેખાય છે. પરિણામે કૃતિ પ્રભાવહીન બની જતી હોય છે. "૧૩ "મોટિક"માં રૂઢિનો અર્થ કે ભાવ છે જ નહિ, એટલે તેને માટે કોઈપણ સંજોગોમાં "કથારૂઢિ" પર્યાય પ્રયોજ ન શકાય. હિન્દીમાં પણ ડો. સત્યેન્દ્ર જૈવા, ખોટી રીતે "રૂઢાસિપ્રાય" જેવો પર્યાય પ્રયોજે છે, જે "મોટિક" ના મૂળ અર્થને સ્પષ્ટ કરતો નથી.

ડો. હેમંત દેસાઈએ "મોટિક"નો પર્યાય "ઘટકાંશ" યોજતાં લખ્યું છે, "કાન્તનું ચોથું ખંડકાવ્ય "અતિજ્ઞાન" તેમના કવિકર્મની મહત્ સિદ્ધિ દાખવે છે. પોતાના નિરાશાવાદી દર્શન તેમ કરુણ સંવેદનને રૂપબદ્ધ કરવા મથતા કવિને અસિશાપનો ઘટકાંશ (Motif) સંપાદે છે. કલાત્મક અસિવ્યક્તિના આ સબળ સાધન, કહો કે

ઉપકરણની ઉપલબ્ધિ કાન્તની સર્જન-યાત્રાની એક નોંધપાત્ર બિના કહેવાય. "૧૪ અહીં 'ધટક' અને 'ઝંશ' એ બે સંજ્ઞા દ્વારા ડો. દેસાઈને શું અભિપ્રેત છે તે સ્પષ્ટ થતું નથી. એમને મન 'ધટક' અને 'ઝંશ' એ બે અલગ અલગ વસ્તુ છે. પરંતુ ધણી વાર 'ધટક' અને 'ઝંશ' એકમેકના પર્યાય તરીકે પણ પ્રયોજાય છે, તે બંને 'મોટિક' માટે 'ધટકંશ' પર્યાય પ્રયોજી શકાય.

ડો. સરૂપ ધ્રુવે પણ 'મોટિક'ના સ્વરૂપ વિશેની ચર્ચા એમના મહાનિર્બંધમાં ઊંડાણપૂર્વક કરી છે, તેમ છતાં તેમણે આ સંજ્ઞા માટે સર્વમાન્ય પર્યાય આપ્યો નથી.

આ ઉપરાંત 'મોટિક' માટે 'કયાંશ', 'કયાધટક', 'વસ્તુ-ધટક', 'વસ્તુ-વળું', ક્લ્મ (મરાઠીમાં) જેવા પર્યાયો પણ પ્રયોજ્યા છે. પ્રા. કનુભાઈ બની 'બીજભૂતવસ્તુધટક' જેવો પર્યાય યોજવાના હિમાયતી છે; જ્યારે પ્રા. પુષ્કર ચંદરવાકર 'આધારબીજ' ('લોકમૃત'માં) જેવી સંજ્ઞા પ્રયોજે છે. આમ છતાં, 'મોટિક'ના બધા જ અર્થોને મર્મો પકડે તેવો કોઈ એક ચોક્કસ અને સર્વમાન્ય પર્યાય પ્રાપ્ત થયો નથી. આવા સંબંધોમાં 'Motif' ને માટે 'મોટિક' કહીને જ ચલાવવું રહ્યું.

Folk-lore ના સંદર્ભમાં એલેક્ઝાંડર એચ. ક્રેપે લખ્યું છે કે, આ શબ્દનો બે અર્થમાં પ્રયોગ થાય છે : (૧) લોકોની અભિવ્યક્ત પરંપરાઓની સામગ્રી, જે લોકવ્યાપી કથા-વાર્તા, રિવાજ, વિશ્વાસ, બહુ-ટોણા વગેરેમાં મળે છે, અને (૨) એવું વિજ્ઞાન કે જે આ સામગ્રીનું અધ્યયન કરવા ઇચ્છે છે. વિશાળ દૈષ્ટિએ બેઈએ તો લોકવિદ્યા એક ઓટું વર્તુળ છે, અને લોકસાહિત્ય તેનો એક ભાગ છે. એ જ રીતે લોક-કથા (ફોક ટેલ) અને લોકગીત (ફોક સોન્ગ) એ લોકસાહિત્યના મુખ્ય પ્રકારો છે. લોકવિદ્યામાં લોકસાહિત્ય ઉપરાંત લોકચિત્ર,

લોકનૃત્ય, લોકશિલ્પ, લોકસંગીત, લોકકારીગરી, લોકરમતો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

લોકવિજ્ઞાના અમેરિકન અભ્યાસીઓએ એના સ્વરૂપનો વિગતે ચિતાર આપ્યો છે. તેમાંથી લોકસાહિત્યની વિવિધ સ્વરૂપોને સ્પર્શતા કેટલાક વ્યાપક દૈષ્ટિબિંદુ અણવા મળે છે. પ્રો. મેકએડવર્ડ લીય કહે છે: "લોકવિજ્ઞા એ એક પ્રકારગત સંજ્ઞા છે, જે રીતરિવાજો, માન્યતાઓ, પ્રણાલીઓ, કથાઓ, અદુર્લભ પ્રયોગો, કહેવતો, ગીતો વગેરેનું વર્ણન કરે છે; ટૂકમો સજાતીય અને અશિક્ષિત લોકોનું સંચિત જ્ઞાન તેમને માત્ર સામાન્ય ભૌતિક બંધનોથી નહિ, પણ લાગણીના બંધનોથી એકસૂત્રે બાંધે છે, જે તેમની દરેક અભિવ્યક્તિને રંગ અપે છે, તેને એકતા અને વૈચક્ષિત્યક વિશેષતા પણ અપે છે. લોકવિજ્ઞાના તમામ પાસા સંભવતઃ મૂળભૂત રીતે વ્યક્તિઓની પેદાશો હોય છે, તે લોકો દ્વારા ઉપાડી લેવાય છે. અને પુનઃસર્જનની પ્રક્રિયા દ્વારા મૂકાય છે, જે સાતત્યપૂર્ણ વૈવિધ્ય અને પુનરાવર્તન વડે સંધની પેદાશ બને છે."^{૧૫} ("Folklore is group product".)

પ્રો. લીય લોકસાહિત્યને સંધોર્મિની પેદાશ માને છે, સાથોસાથ તે લોકસાહિત્યની નિર્માણપ્રક્રિયાનો પણ નિર્દેશ કરે છે. પ્રારંભમાં લોકસાહિત્યની કૃતિ કોઈ અનામી "લોક" દ્વારા સર્જાય છે, અન્ય લોકો તેને ઉપાડી લઈને પુનઃસર્જન કરે છે. આમ, વારંવાર ચતુ પુનરાવર્તન, તેને સંધની પેદાશ બનાવે છે. લોકગીતની એકાદ પંક્તિ કોઈ રચી આપે, પછી લોકોમાં તે વહેતી થાય, અન્ય લોકો તેમાં પૂર્તિ કરતા બચ; અને આખરે આખું ગીત તૈયાર થઈને લોકોમાં વહે છે - આવું લોકસાહિત્યમાં ઘણી વાર બને છે. આમ થવાથી લોક-સાહિત્યમાં વૈચક્ષિત્યક સર્જકતાનો પ્રાસ એવા મળતો નથી. પ્રો. લીય જણાવે છે તેમ, લોકવિજ્ઞામાં રીતરિવાજો, માન્યતાઓ, પ્રણાલિકાઓ, કથાઓ, કહેવતો, ગીતો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ ઉપરાંત

બેડકર્ણા, બાળરમતો જેવાં અંગે પણ એમાં સમાવિષ્ટ થઈ શકે છે.

ડો. સત્યેન્દ્રે "ફોલ્કલોર" (લોકવાર્તા) ની ચર્ચા કરતાં લખ્યું છે: "વસ્તુતઃ લોકવાર્તામાં લોક-કલાઓ, લોકરિવાજો, લોકમાર્ગ તથા લોકસાહિત્ય વગેરે આવે છે." ^{૧૬} (વસ્તુતઃ લોકવાર્તા મેં ----- સ્ત્રી આવે છે |) ડો. સત્યેન્દ્રે "ફોલ્કલોર" માટે "લોકવાર્તા" શબ્દ પ્રયોજ્યો છે, પરંતુ તે તર્કસંગત લાગતો નથી. બે કે, એમણે એમના ગ્રંથમાં "ફોલ્કલોર" માટે "લોકવાર્તા", શબ્દ પ્રયોજ્યો છે. તો પણ લોકવિજ્ઞા માટે "લોકવાર્તા" શબ્દ ચાલી શકે નહિ. અર્થની દૃષ્ટિએ "કલા" અને "વાર્તા" લગભગ સમાન અર્થ ધરાવતી સંજ્ઞાઓ છે. બીજું, એમણે લોકવિજ્ઞાના જે પ્રકારો ગણાવ્યા છે, તેમાં Folk-ways દ્વારા પોતાને શું અભિપ્રેત છે તે પણ સ્પષ્ટ કર્યું નથી.

પ્રસિદ્ધ અમેરિકન લોકવિજ્ઞાવિદ્ (Folklorist) પ્રો. સ્ટીથ થોમ્પસને લોકવિજ્ઞા વિશે લખ્યું છે: "બે કે લોકવિજ્ઞા શબ્દ એક સદી કરતાં પણ વધુ પુરાણો છે, તેના અર્થ વિશે હજી સુધી ચોક્કસ સર્વસંમતિ સધાઈ નથી. સધળી લોકવિજ્ઞામાં જે સામાન્ય વિચારો રજૂ થાય છે તે પ્રણાલીને લગતા છે, કંઈક વસ્તુ એક વ્યક્તિ પાસેથી બીજી વ્યક્તિને વારસામાં મળે છે, અને તે લેખિત દસ્તાવેજ કરતાં પણ સ્મૃતિ અથવા મહાવરા દ્વારા સાચવવામાં આવે છે. સર્વત્ર તે લોકોની નૃત્યો, ગીતો, કથાઓ, દંતકથાઓ અને પ્રણાલીઓ, માન્યતાઓ અને વહેમો, તથા કહેવતલક્ષી વાક્યોનો સમાવેશ કરે છે. તે રીતરિવાજોનો, પ્રણાલીગત ખેતીવાડી અને ધરગથ્યુ વિધિઓનો, મકાનો અને વાસણોના પ્રકારોનો અભ્યાસ કરે છે, એટલું જ નહિ, સામાજિક વ્યવસ્થાના પ્રણાલીગત પાસાંનો પણ અભ્યાસ કરે છે; પરંતુ આ છેલ્લે જણાવેલ પાસાંની બાબતમાં તેની વિચારણા માટે સામાન્ય સર્વસંમતિ એવા મળે છે, આવું આદિમ અથવા અશિક્ષિત

સમાજમાં લોકવિદ્યા કરતાં પણ જીવનવિજ્ઞાના એક ભાગ રૂપે એવા મળે છે. શ્રમર્નુ પાછળથી જણાવેલ વિભાગીકરણ એ વિસ્તૃતપણે સગવડતાની બાબત છે, અને તે સનાતનપણે સ્વીકૃત હોતી નથી. ઓછામાં ઓછું શિક્ષિત લોકોમાં, તેમાંના બધા વિષયો સાચી રીતે પ્રણાલીગત હોય છે ત્યાં સુધી, ઉપર દર્શાવેલા બધા જ વિષયો લોકવિદ્યા તરીકે સ્વીકારાય છે." ^{૧૭} ("Although the word 'folklore' truly traditional.")

પ્રો. સ્ટીથ થોમ્પસનની વિચારણામાંથી આ વિષયને લગતી, કેટલીક પાયાની બાબતો સ્પષ્ટ થાય છે:

(૧) એક સદીથી પણ વધારે પુરાણા "ફોકલોર" શબ્દના અર્થ બાબતમાં એકવાક્યતા એવા મળતી નથી. લોકવિદ્યાના વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ માટે પરિભાષાની એકવાક્યતા અત્યંત જરૂરી બાબત છે, તેનો અહીં નિર્દેશ મળે છે. (૨) એક વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિને લોકવિદ્યાની સામગ્રી પહોંચાડે છે. (૩) આ સામગ્રી લિખિત સ્વરૂપમાં હોતી નથી, તેથી સ્મૃતિ દ્વારા કે મહાવરા દ્વારા તેને સાચવવામાં આવે છે. (૪) લોકવિદ્યામાં લોકનૃત્યો, લોકગીતો, લોકકથાઓ, દંતકથાઓ, માન્યતાઓ, વહેમો, કહેવતોનો સમાવેશ થાય છે. (૫) આ વિપરીત રીતરિવાજો, પરંપરાગત કૃષિ-વિષયક અને ધરગથ્યુ વિધિઓ, મકાનોના પ્રકારો, ધરની સામગ્રીનો અભ્યાસ પણ લોકવિદ્યામાં સ્થાન પામે છે. (૬) શિક્ષિત જાતિઓમાં ઉપર જણાવેલ બધા વિષયો, પરંપરાગત હોવા છતાં, લોકવિદ્યા તરીકે સ્વીકારાયા છે.

પ્રો. થોમ્પસને, આ વિષયનો ઝીણવટભર્યો અભ્યાસ કરીને, વૈજ્ઞાનિક ઢબે, વિગતપ્રચુર મોટિક ઇન્ડેક્સ પણ આપેલી છે, તે આ વિષયના અભ્યાસીઓ માટે ફળદાયી છે.

"લોકસાહિત્ય" સંજ્ઞા :

લોકવિદ્યાના એક અંગ તરીકે લોકસાહિત્યનો, અને લોક-સાહિત્યના એક પેટા પ્રકાર તરીકે લોકકથાનો અભ્યાસ થવો જોઈએ એવો મત વર્ધાતો જાય છે. લોકસાહિત્યને વિજ્ઞાન તરીકે એવાની ભૂમિકા પણ આ સદીમાં વર્ધાવા માંડી છે. આ વિષયમાં, યુગ્લેખમાં રિચાર્ડ ડોરસન, એ.એચ.ક્રેપ, પ્રો.બુર્ન્વાઈ, એલન ડ-ડીસ વગેરેએ ગણનાપાત્ર વિચારણા કરી છે. લોકસાહિત્યનો એક શાસ્ત્ર લેખે વિચાર કરીએ, ત્યારે એના સ્વરૂપધટન (Morphology) નો પણ વિચાર કરવાનો રહે છે.

"લોકસાહિત્ય" શબ્દ "લોક" અને "સાહિત્ય" એવા બે શબ્દોના સંયોજનમાંથી બનેલી સંજ્ઞા છે. "લોક" શબ્દના બે અર્થ મળે છે : (૧) જગત, જેમ કે ઈશ્વરલોક, પરલોક, ત્રિલોક વગેરે, અને (૨) "લોક" એટલે જનસામાન્ય. વાસ્તવમાં "લોક" એ "સાહિત્ય" શબ્દને લાગેલું એક નવું વિશેષણ છે. "લોક" શબ્દની બાબતમાં એન્સાઈક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકામાં બતાવ્યું છે કે આદિમ સમાજમાં તો તેના બધા જ સભ્યો લોક (Folk) હોય છે, અને વિસ્મૃત અર્થમાં તો આ શબ્દથી સભ્ય રાષ્ટ્રના લોકોનો નિર્દેશ પણ કરી શકાય છે. પરંતુ સામાન્ય વ્યવહારમાં યોજતી લોકકથા (ફોકટેલ), લોકસંગીત (ફોક-મ્યુઝિક) વગેરે સંજ્ઞાઓમાં "લોક"નો અર્થ સંકુચિત થયો છે, અને તે અલ્પ અક્ષરજ્ઞાનવાળા, ગ્રામીણ લોકોનું સૂચન કરે છે. લોકસાહિત્ય એટલે અશિક્ષિત કે અલ્પશિક્ષિત ગ્રામીણ સમાજનું અથવા અન્ય કોઈ પણ સમાજનું, વારસાગત પ્રસાર પામતું, કંઠસ્થ, તળપદ્ધ અને અનામી (Anonymous) સાહિત્ય.

લોકસાહિત્ય એટલે શું ?

શિષ્ટ સાહિત્ય કરતાં પણ લોકસાહિત્યની મૂળ ધર્મી ઊંડા

હોય છે. લોકસાહિત્ય એ સંધોર્મિનું સર્જન છે અને તેથી તે સહુનું સહિયારું ધન છે. તેનો કોઈ નિશ્ચિત સર્જક હોતો જ નથી. આમ-જનતાના હૃદયમાંથી નીકળેલું અને આમજનતાને આનંદ આપતું લોક-સાહિત્ય પાછળથી વિદ્વાનોની ઉપેક્ષા પામ્યું છે. નરસિંહરાવ જેવા તો એને સાહિત્ય ગણતા ખંચકાય છે. પણ સદ્ભાગ્યે આ વીસમી સદીમાં વિદ્વાનો પાછા લોકસાહિત્ય તરફ વળ્યા છે ને તેના સંશોધન-સંપાદન દ્વારા તેને પુનર્જીવન આપી રહ્યા છે. આર્યર, કિનકેઈડ અને કાધર વેરિયર એટલીન જેવા વિદેશી વિદ્વાનોએ પણ ભારતીય લોકસાહિત્યના સંશોધનમાં ઊંડો રસ દાખવ્યો છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પણ લોકસાહિત્યનું મૂલ્ય ઓછું નથી. ભારતની સાંસ્કૃતિક એકતાનું, એના બધા પ્રદેશોમાં એકસરખું દર્શન લોકસાહિત્ય કરાવે છે.

કાઉન્ટેસ એવેલીન માર્ટિનેન્ગોએ કહ્યું છે કે, "લોક-કથા એ તમામ કથાસાહિત્યનો પિતા છે, અને લોક-ગીત એ સખળી કવિતાની માતા છે." ૧૮ (Folk-tale is of all poetry." 'The study of Folk-songs') આમ શિષ્ટ સાહિત્ય નહોતું ત્યારે પણ લોકોની કંઠ-પરંપરામાં સચવાયેલું ને સતત સર્જતું લોકસાહિત્ય હતું, એટલું જ નહિ પણ શિષ્ટ સાહિત્યે લોકસાહિત્યમાંથી બળ અને પ્રેરણા મેળવ્યા છે. તળપદા, નિરાડંબર, નિષાલસ જીવન પાછળ રહેલા સંસ્કારો લોકસાહિત્ય પ્રગટ કરી આપે છે. મેઘાણીભાઈએ લખ્યું છે, "લોકસાહિત્ય એ બોલાતી જનવાણીનો નિયોડ છે. સાહિત્યવાણીને વારંવાર એ લોકવાણીએ પોતાના મેઘજળ પિવડાવીને વહેતી રાખી છે." ૧૯ મેઘાણીભાઈએ "સાહિત્યવાણી" અને "લોકવાણી" એવા બે વિભાગ દર્શાવ્યા છે, પણ "લોકવાણી" "સાહિત્યવાણી"ને કેવી રીતે અસર કરે છે તે પ્રમાણે આપીને દર્શાવ્યું હોત તો યોગ્ય થાત. આ

અવતરણમાં "જનવાણી" એવો પણ એક વિભાગ દર્શાવ્યો છે. એમને મન "જનવાણી" અને "લોકવાણી" પર્યાયવાચી શબ્દો હોય એવું લાગે છે. આમ, સ્પષ્ટ થશે કે મેધાણીસાથે પરિભાષાની બાબતમાં ધણીવાર, ધણે સ્થળે, સિધ્ધિલતા દાખવે છે. આવું "બેલેડ" અને "મોટિક"ની બાબતમાં પણ બન્યું છે. સાહિત્યના વિસ્તૃત અર્થમાં મનુષ્યની સમસ્ત સાર્થક અભિવ્યક્તિનો સમાવેશ થાય છે. આવી અભિવ્યક્તિ લિખિત કે મૌખિક હોય છે. આ પ્રકારની સમસ્ત લોક-અભિવ્યક્તિ લોક-સાહિત્યમાં સમાવિષ્ટ થાય છે.

"લોકવિજ્ઞા" સંજ્ઞાનો ઉપયોગ ધણી વાર બિન-લોક-સામગ્રી માટે કરવામાં આવે છે. આ સંજ્ઞા જુદા જુદા સંદર્ભે, વિવિધ અર્થમાં પ્રયોજાયેલી છે. ઈ. સ. ૧૯૫૦માં રિચાર્ડ એમ. ડોરસને 'FAKELORE' શબ્દ પ્રયોજ્યો હતો. એમણે ધંધાદારી લેખકો "આભાસી લોકસાહિત્ય", શુદ્ધ લોકસાહિત્યના નમૂના તરીકે ઠંઠાડીને લોકોને આકર્ષે છે તેની ટીકા કરી છે.

લોકવિજ્ઞાના પ્રકારો :

પ્રો. બુર્વાદે લોકવિજ્ઞાના મુખ્ય ત્રણ વિભાગો પાડયા છે:

(૧) Verbal Folklore (શાબ્દિક લોકવિજ્ઞા), (૨) Partly Verbal Folklore (અંશત: શાબ્દિક લોકવિજ્ઞા), અને (૩) Non-Verbal Folklore (અશાબ્દિક લોકવિજ્ઞા).

(૧) શાબ્દિક લોકવિજ્ઞા :

શાબ્દિક લોકવિજ્ઞામાં ૧. લોકવાણી, ૨. કહેવતો, ભડલી વાક્યો, ૩. ઉખણા, કોયડાઓ, ૪. લોકકથાઓ, ૫. લોકગીતો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

(૨) અંશતઃ શાલ્કિયલ્ક લોકવિદ્યા :

અંશતઃ શાલ્કિયલ્ક લોકવિદ્યામાં ૧. વહેમો, માન્યતાઓ, ૨. લોક-રીતરિવાજો, લોક-તહેવારો ૩. લોકનૃત્યો, લોકનાટકો ૪. લોકરમતો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

(૩) અશાલ્કિયલ્ક લોકવિદ્યા :

અશાલ્કિયલ્ક લોકવિદ્યામાં ૧. લોક-સ્થાપત્યો, લોક-કલા, લોક-હસ્તકલા ૨. લોક-પોશાક અને લોક-ધાન્યો ૩. લોક-હાવભાવો ૪. લોકસંગીત વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. અહીં ૧. અને ૨. ક્રમાંક હેઠળની લોકવિદ્યા ભૌતિક સામગ્રીનો નિર્દેશ કરે છે; જ્યારે ક્રમાંક ૩ અને ૪ અ-ભૌતિક સામગ્રીનો નિર્દેશ કરે છે. ઉપર્યુક્ત વર્ગીકરણ લોક-વિદ્યાના હાલમાં પ્રચલિત મુખ્ય મુખ્ય સ્વરૂપોને ધ્યાનમાં રાખીને કરવામાં આવ્યું છે.

મૂળભૂત રીતે લોકકથા એ શાલ્કિયલ્ક લોકવિદ્યા છે, અને તેથી લોકશાસ્ત્રજ્ઞ, લોકકથા કહેવાતી હોય તે વખતની લોકકથાકથકની અભિવ્યક્તિ, હાવભાવો, શ્રોતાઓના પ્રતિભાવો વગેરે અશાલ્કિયલ્ક તત્ત્વોની નોંધ લેતો નથી.

સામાન્ય લોકજીવનમાં કેટલીક લોકોક્તિઓ તેમ જ કહેવતો પ્રચલિત હોય છે અને તે પ્રસંગ પડ્યે બોલીને પ્રયોજવામાં આવે છે, તેથી તેનો સમાવેશ શાલ્કિયલ્ક લોકવિદ્યામાં કરવામાં આવે છે. ભડલી વાક્યો, ઉપાણી અને કોયડાઓ પણ વાણી દ્વારા જ અભિવ્યક્ત થતા હોય છે. લોકકથા એ શાલ્કિયલ્ક લોકવિદ્યાનું બહુ પ્રચલિત સ્વરૂપ છે. લોકકથાની વિશેષતા એની કહેણીની પદ્ધતિમાં રહેલી છે. Narrative element એ લોકકથાનું મૂળભૂત તત્ત્વ મનાયું છે. લોકગીત ભલે શાલ્કિયલ્ક લોક-વિદ્યા હોય, છતાં એની સાથે મોટે ભાગે સંગીતનું તત્ત્વ પણ ભળેલું

હોય છે, તેથી લોકગીતમાં શાબ્દિક અને અશાબ્દિક લોકવિદ્યાનું સંમિશ્રણ હોય છે એમ કહેવું ઉચિત છે.

લોકનૃત્યો અને લોકનાટકોને અંશતઃ શાબ્દિક લોકવિદ્યામાં સમાવિષ્ટ કરવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે એમાં વાણીનો પ્રયોગ અલ્પ પ્રમાણમાં કે મર્યાદિત પ્રમાણમાં થાય છે. તે ઉપરાંત તેમાં શારીરિક ચેષ્ટા, હાવભાવ વગેરે પણ ખેડાય છે. નાટકોમાં સંવાદો કે ગીતો આવે છે, પરંતુ એ મૂળભૂત રીતે અસિનયની કલા છે. એમાં શાબ્દિક અને અશાબ્દિક લોકવિદ્યાનું સંયોજન થાય છે.

અશાબ્દિક લોકવિદ્યા તાસ્ત્વિક રીતે લોકોની સ્થાપત્ય, કલા-કારીગરી વગેરે ક્ષેત્રોની આવડત રજૂ કરે છે. લોકોના રંગીન અને ઊંચાઈનવાળા પોશાકની પસંદગી પાછળ પોતાની રુચિ અને જીવનપદ્ધતિની વિશેષતા રહેલી હોય છે. જે લોકસંગીત માત્ર tunes આપે છે તે પણ અશાબ્દિક લોકવિદ્યાનો જ એક પ્રકાર છે. આ સદીના પૂર્વાર્ધમાં અમેરિકન લોકવિદ્યાના ક્ષેત્રમાં જે અભ્યાસ થયો છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે લોકકથા અને લોકગીત અન્ય પ્રચલિત લોકવિદ્યાના સ્વરૂપોને મુકાબલે વધુ ખેડાયેલાં અને લોકપ્રિય થયેલાં સ્વરૂપો છે.

લોકસાહિત્યના અભ્યાસીએ લોકસાહિત્યની કૃતિનાં ધટક-તત્ત્વો તારવી આપવા જરૂરી છે. એમ કરવાથી જ આભાસી લોકસાહિત્ય (Fake-literature) ને જુદું પાડી શકાય છે.

લોકસાહિત્યના ધટકતત્ત્વો :

પ્રો. યુ-વૈદના મતાનુસાર લોકસાહિત્ય એ શાબ્દિક લોકવિદ્યાનો મુખ્ય પ્રકાર છે. બોલાતી વાણી એ લોકસાહિત્યના પ્રસારણનું માધ્યમ છે.

પ્રો. ઘુન્વાદે લોકસાહિત્યના પાંચ ઘટકતત્ત્વો તારવ્યા છે : ૧. કંઠસ્થપણું
૨. વારસાગતપણું, ૩. પાઠાંતરો ૪. અજ્ઞાત કર્તૃત્વ , ૫. વર્ણનો, પ્રસંગો,
કાવ્યપંક્તિઓ, અલંકારોની સૂત્રાવલિ.

(૧) કંઠસ્થપણું :

લોકગીત અને લોકકથા મૂળભૂત રીતે કંઠસ્થ સાહિત્ય છે એમ મનાતું આવ્યું છે. કૃતિ કંઠસ્થ હોવી એ લોકસાહિત્યનું આગવું લક્ષણ છે. લોકસાહિત્ય એ Performing Art છે. આવી કૃતિને કથવાની, રજૂઆત કરવાની કલા કથકને અવગત હોવી આવશ્યક ગણાય. એ જ રીતે શ્રોતા કે ભાવક પક્ષે સંભળવાની કલા પણ અપેક્ષિત રહે છે. લોકોના અમુક જૂથ કે વર્ગમાં આવું સાહિત્ય કંઠસ્થ સ્વરૂપમાં જવતું અને પ્રસાર પામતું હતું. અલિખિત કે મૌખિક સ્વરૂપમાં લોકસાહિત્ય વહેતું હતું. એને માટે લોકબોલીમાં કહેવું હોય તો "હેયે માડેલું" કહી શકાય. પ્રાદેશિક લોકબોલીનો વિનિયોગ એ પણ એની મહત્ત્વની ખાસિયત ગણાય.

(૨) વારસાગતપણું :

વારસાગતપણું એટલે કે ચારણ જેવી કોમ લોકસાહિત્યનો પ્રસાર કરે છે. બાપ કથક હોય તો, તેની કથનશૈલી, સામગ્રી વગેરે પુત્રને વારસામાં આપી જાય છે. આમ, પેઢી દર પેઢી લોકસાહિત્યનું સંવર્ધન થતું રહે છે.

દુહાઓ, લોકગીતો, લોકકથાઓ પેઢી દર પેઢી વારસાગત સામગ્રી તરીકે પ્રાપ્ત થાય છે એવો અભિપ્રાય પ્રવર્તે છે. વર્ષો જૂના દુહાઓ એ જ રીતે સમવાઈ રહ્યાનું મનાય છે. પ્રા. પુષ્કર ચંદરવાકરના જણાવ્યા પ્રમાણે માતા દીકરીને વારસામાં લોકગીતો આપતી, તેની

પ્રમાણે પણ મળે છે. ઈંગ્લેન્ડમાં અઠારમી સદીમાં વારસાગત લોકગીતો અને વેલેડ જાણતી કન્યાઓને પુત્રવધૂ તરીકે વહેલી અને પહેલી પસંદગી મળતી.

(૩) પાઠાંતરો (Variations)

પાઠાંતર એ લોકસાહિત્યનું અત્યંત મહત્વનું ધટકતત્ત્વ છે. કોઈ એક કૃતિના અનેક પાઠાંતરો મળે એ તો ઇષ્ટ સ્થિતિ ગણાય. લોકસાહિત્યના સંશોધકસંપાદકે કૃતિના પ્રાપ્ત થઈ શકે તેટલા પાઠાંતરો એકત્ર કરવા જરૂરી મનાય છે. એમ કરવાથી તુલનાત્મક અભ્યાસની દિશા પણ ખૂલે છે. પ્રા. ચંદરવાકરના મતાનુસાર "વાંચસુ ઉડાવના" દુહાના અને "માધાવાવના રાસડા"ના અનેક પાઠાંતરો મળે છે. લોકગીતના સંશોધકે શીર્ષક કે ગીતની પંક્તિઓ મળતી/મળતી આવે તો સંધરી લેવી જોઈએ. સમયાંતરે બોલાલી ભાષા પરિવર્તન પામે છે, અને મુખ-પરંપરાને કારણે કૃતિના શબ્દો બદલાતા રહે છે - આ બે કારણને લઈને લોકસાહિત્યમાં પાઠાંતરો જોવા મળે છે. પાઠાંતરો વિશેની ચર્ચા સંપાદક અવશ્ય કરી શકે, પરંતુ એકાદ પાઠના અધિકૃતપણા વિશે અંતિમ નિર્ણય ન આપી શકે. હકીકતમાં, લોકસાહિત્યની કૃતિનો અધિકૃત પાઠ નિર્ણય કરવાનું કામ, તેના સંશોધક-સંપાદકનું છે જ નહિ. તાસ્તિવક રીતે લોકસાહિત્યમાં કોઈ એક કૃતિના તમામ પાઠ અધિકૃત જ હોય છે.

(૪) અજ્ઞાત કર્તૃત્વ:

લોકસાહિત્યનો સર્જક અનામી હોય છે. એટલે કે લોકસાહિત્યનો કોઈ નામધારી સર્જક હોતો જ નથી. જનસમાજ લોકસાહિત્યનો સાચો સર્જક હોય છે. લોકગીત કે લોકકથામાં

તેના સર્જકનું નામ કયાય જોવા મળતું નથી, તેનું કારણ એ જ છે. કોઈ એક જ વ્યક્તિએ લોકસાહિત્યની કૃતિ રચી હોય એવું બનતું નથી. શ્રમકાર્ય કરતી સ્ત્રીઓ જે લોકગીત ગાય છે, તે તેમણે કંઠોપકંઠ મેળવેલું હોય છે. એક એક સ્ત્રીના કંઠમાંથી એક એક પંક્તિ નીકળે અને આખું લોકગીત તૈયાર થતું હોય છે. આમ, લોકસાહિત્ય એ સંધોર્ષિની પેદાશ બને છે, તેથી એમાં કર્તૃત્વનો પ્રશ્ન ઊભો થતો નથી. સર્જકનું અજ્ઞાતપણું (Anonymous) એ લોકસાહિત્યનું મૂળભૂત લક્ષણ છે. પણ આ અજ્ઞાતપણું આપણે કર્તાનું નામ જાણતા નથી એ કારણે નથી. "વસંતવિલાસ"ના કવિનું નામ આપણે જાણતા નથી, તેથી તે કૃતિ લોકસાહિત્યની બનતી નથી. સંભવ છે કે તેનો કોઈ એક સર્જક હોય પણ ખરો ! સર્જકનું અનામીપણું એ લોકસાહિત્યની નોંધપાત્ર ખાસિયત મનાઈ છે. લોકસાહિત્યમાં કોઈ એક વ્યક્તિનું નહિ, પણ સમૂહનું કર્તૃત્વ હોય છે. પ્રા. ચંદરવાકર કહે છે કે "માધાવાવના રાસડા" અને "જવડવડ" નામની બહારવટિયાને લગતી દીર્ઘકથાનો રચયિતા કોણ છે તે સંશોધક મુશ્કેલ છે. સાચી વાત તો એ છે એ લોકસાહિત્ય એ અનામી સાહિત્ય છે, એટલે જો કૃતિના સર્જકનું નામ પ્રાપ્ત થાય, તો એવી કૃતિની લોકસાહિત્યમાંથી બાદબાકી જ કરવી પડે.

(પ) સૂત્રાવલિ:

લોકસાહિત્યની કૃતિમાં વર્ણનો, પ્રસંગો, કાવ્યપંક્તિઓ, અલંકારોની સૂત્રાવલિ (Formularization) જોવા મળે છે. લોકસાહિત્યમાં તૈયાર સૂત્રોની હારમાળા, વારંવાર ન્યાં જરૂર પડે ત્યાં વાપરવા માટે તૈયાર જ હોય છે, અને એ જ વપરાય છે. ધોડે-સવારી કે તલવારની પટાબાજના તૈયાર વર્ણનો એક લોકકથામાં હોય, તેવા જ બીજા અનેક લોકકથાઓમાં પણ જોવા મળે છે.

લોકગીતોમાં "તાબાકૂંડી જળે ભરી . . ." એ પંક્તિ પણ ગીતોમાં જોવા મળે છે. એ જ રીતે "સોના ઈઠોણી ને રૂપા બેડલું" એ પંક્તિ પણ અનેક ગીતોમાં જોવા મળે છે. મેધાણીભાઈ સંપાદિત "રૈઠિયાળી રાત" ના ચાર ભાગોમાં આવી ઉદાહરણો પ્રાપ્ત થાય છે. એ નિમિત્તે લોકજીવન અને લોકસંસ્કૃતિનું કેવુંક પ્રતિબિંબ પડે છે તેનો પણ સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરવાની ભૂમિકા પ્રાપ્ત થાય છે. આવી સૂત્રાવલિની પરંપરાને પ્રો. યુ-વાદ લોકસાહિત્યનું વિશિષ્ટ લક્ષણ માને છે, અને તેને સનાતન ગણાવે છે.

લોકસાહિત્યની કોઈ પણ કૃતિમાં ઉપર જણાવેલા ધટકતત્ત્વો હોવા જોઈએ. આ લક્ષણો લોકસાહિત્યની કૃતિને ઓળખાવે છે, એટલું જ નહિ, તેની ધોરણો પણ બાધી આપે છે. અત્યારના સમયમાં આભાસી લોકસાહિત્યનું આક્રમણ વધી રહ્યું છે, ત્યારે શુદ્ધ લોકસાહિત્યને ઓળખીને, તેને ગૌરવ આપવા - અપાવવાનું કામ લોકશાસ્ત્રતે કરવાનું છે એમ પ્રો. ડોરસન પણ માને છે. તેમણે એ સંદર્ભમાં લોકસાહિત્યનો અભ્યાસ કરવાનો આગ્રહ પણ રાખ્યો છે.

લોકસાહિત્યનું સ્વરૂપ અનુનેય (Flexible) છે. એટલે કે એનો આકાર દૈનિક હોતો નથી. આમ હોવાથી જ એમાં ધણી વાર Fix phrase form અને Free phrase form જોવા મળે છે. લોકકથામાં મોટે ભાગે "મોટિક"નું તત્ત્વ પ્રયોજાયેલું જોવા મળે છે, તે પણ લોકસાહિત્યની એક નોંધપાત્ર ખાસિયત ગણાય. લોકસાહિત્યમાં સ્થળ અને કાળ પણ નિશ્ચિત હોતા નથી. એક જ કૃતિમાં અનેક સ્થળોનું અને કાળબંધન વિનાનું નિરૂપણ જોવા મળે છે. લોકસાહિત્ય જેવું લોકકંઠે જીવતું અને વહેતું સાહિત્ય સ્થળ-કાળની મર્યાદામાં બંધાતું નથી.

લોકસાહિત્યની કૃતિ અનિવાર્યપણે કંઠયકૃતિ હોય, પાઠ્ય ન હોય. આવી કૃતિએ પોતે જ સરળ અને લાઘવયુક્ત બનવું પડે. બહુ લાંબી કૃતિ ઓછી રોચક નીવડે છે. લોકસાહિત્યમાં સ્વાભાવિકપણે પુનરુક્તિઓ આવે છે, અને ઘણી વાર તો અમુક ચોક્કસ પ્રકારની પુનરુક્તિઓ જ આવે છે.

લોકસાહિત્યમાં સર્જક અને ભાવક એક જ હોય છે. આ સિવાય લોકસાહિત્યમાં કેવળ વાહકો પણ હોય છે. બીજું, લોકસાહિત્ય અમુક પ્રજામાં જ પ્રચાર અને પ્રસાર પામે છે એ એની મહત્ત્વની લાક્ષણિકતા છે. સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક એવા બે કાંઠામાં જ લોકસાહિત્ય વહેતું રહે છે.

લોકસાહિત્યની ત્રીજી ખાસિયત એ છે કે એનું બીજી ભાષામાં ભાષાંતર ન થઈ શકે. ભાષાંતર કરવાથી જે તે કૃતિની અસલી છટા અને લહેકો સદંતર બદલાઈ જાય છે. એટલે લોકસાહિત્ય એની મૂળ ભાષામાં જ યથાતથ રીતે માણી - આસ્વાદી શકાય. કૃતિએ કૃતિએ પ્રયોજન પણ જુદું જુદું હોઈ શકે, તેથી પ્રયોજનની દૃષ્ટિએ પણ બે કૃતિની તુલના કરવી યોગ્ય નથી. લોકસાહિત્યની વ્યાખ્યા આપવાનું કામ તો ધણું કઠિન કહેવાય, તેમ છતાં તેની સામાન્ય સમજૂતી માત્ર આપતાં કહી શકાય કે લોકસાહિત્ય એટલે લોકો દ્વારા સર્જાયેલું, લોકો માટેનું, લોકોનું સાહિત્ય. એને લોકસાહિત્ય અથવા લોકવાક્ય-મયથી પણ ઓળખાવવામાં આવે છે.

લોકસાહિત્યનું વર્ગીકરણ:

લોકસાહિત્ય અભિવ્યક્તિના માધ્યમ તરીકે પદ્ય કે ગદ્ય અને ગદ્ય-પદ્યનો ઉપયોગ કરે છે. મોટે ભાગે લોકગીતોમાં પદ્યના

માધ્યમનો, લોકકથામાં ગવના માધ્યમનો ઉપયોગ થાય છે. તો ક્યારેક લોકકથામાં ગવ-પવનો એકીસાથે ઉપયોગ થયેલો પણ જોવા મળે છે. પ્રા. કનુભાઈ જાનીએ મૌખિક લોકકળા (Oral Art) નું વર્ગીકરણ નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે:

મૌખિક લોકકળા (Oral Art)			
શાબ્દિક લોકકળા			
કથ્ય લોકકળા		ગેય લોકકળા	
લોકકથા	લોકનાટ્ય કહેવતો અને રૂઠિ પ્રયોગો	ટુચકા ગીતકથા વગેરે પ્રકીર્ણ કથ્ય પ્રકારો	લોકગીત ઉખાણા, દુહા, સુભાષિત વગેરે પ્રકીર્ણ ગેય પ્રકારો

(૧) લોકકથા:

લોકભાષાના માધ્યમ દ્વારા લોકજીવનમાં પ્રચલિત પરંપરા ઉપેર આધારિત કથાઓને લોકકથા કહેવામાં આવે છે. ભારતમાં લોકકથાનું મૂળ સૌથી પ્રાચીન મનાયું છે. વિશ્વના કથાસાહિત્યે પણ ભારતીય વાર્તાઓમાંથી પ્રેરણા મેળવી છે. લોકકથાનું બીજ સૌ પ્રથમ વેદોમાંથી મળે છે. સૌ પ્રથમ લોકકથાનું સ્વરૂપ ગુણાઢ્યની "બૃહદ્કથા"માંથી મળે છે. ક્ષેમે-કૃત "બૃહત્કથામંજરી", સોમદેવ કૃત "કથાસરિત્સાગર" અને "પંચતંત્ર" લોકકથાનો કીમતી ભંડાર મનાયો છે. એક અભિપ્રાય એવો છે કે લોકકથા આદિમાનવ જેટલી પ્રાચીન છે. માનવીએ સમૂહમાં જીવન ગાળવાનું શરૂ કર્યું ત્યારથી લોકકથા ઉદ્ભવી

જણાય છે. એક કરતાં વધુ માનવી ભેગા મળે ત્યારે નવરાશના સમયે પોતાની ધાર્મિક અને સામાજિક માન્યતાઓ, કુટુંબ, સમાજ કે પ્રદેશમાં બનેલી પટનાઓ કે પ્રસંગો અથવા પરંપરાગત-પ્રાપ્ત સ્વજાતિના વારસાની આસપાસ કલ્પનાના પીંછીપટ દઈ, તેઓ વર્ણનાત્મક ટુચકા કહેતા હોવા જોઈએ. જનમનરંજન સિવાયના બીજા હેતુઓ પણ લોકકથાની ઉત્પત્તિ અને પ્રવૃત્તિમાં જોવા મળે છે. વેદકાળથી પ્રાણીકથા દ્વારા જીવનને ઉપકારક ઉપદેશ આપવામાં આવતો હતો. પ્રાણી-કથાઓનું સુવિકસિત સ્વરૂપ "પંચતંત્ર"માં જોવા મળે છે. પ્રાણીકથાની સાથે જ લોકસાહિત્યમાં ઉપદેશ કથાઓનો પ્રાદુર્ભાવ થયો મનાય છે. બીજા જાતકકથાઓ, "મહાભારત" અને "રામાયણ"માં આવતી ઉપદેશાત્મક આખ્યાયિકાઓ ઉપદેશકથાના નમૂના છે.

લોકકથામાં વપરાતા માધ્યમ અને નિરૂપણશૈલીની દૈષ્ટિએ લોકકથાના બે પ્રકાર પાડી શકાય:

(૧) ગદ્યમાં વહેતી લોકકથા (૨) ગદ્ય-પદ્યમાં વહેતી લોકકથા.
મેઘાણીભાઈએ લખ્યું છે કે, "વાર્તાએ વાર્તાએ આવા પચીસ-પચાસ દુહા ટકાય છે. વાર્તારૂપી ઇમારતના એ સ્થંભો અને કમાનો છે, રવેશો અને ઝરણા છે."

(૨) લોકનાટ્ય:

સામાન્ય જીવનમાં કુરસદની ક્ષણોમાં લોકનાટ્ય સાર્વજનિક મનોરંજનનું ઉત્તમ સાધન બને છે. દિવસભરના પરિશ્રમમાંથી થાક અને ચિંતા જન્મે છે, ત્યારે માનવી આ પ્રકારના કાર્યક્રમો દ્વારા રાહત અનુભવે છે. લોકનાટ્યની પરંપરા અતિ પ્રાચીન છે. નાટકની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ એક વૈદિકકાળથી શરૂ થાય છે. ભરત મુનિએ "નાટ્યશાસ્ત્ર"માં

નાટકની ઉચ્ચ સ્તિની વિગતે ચર્ચા કરી છે. કૃષ્ણલીલા, રામલીલા વગેરે પણ લોકનાટ્યના જ પ્રકારો છે. ભવાઈના વિવિધ વેશો એ પણ લોકનાટ્ય જ છે. લોકનાટ્યમાં ગીત, નૃત્ય અને સંગીતનું સંયોજન કરીને મનોરંજન પૂરું પાડવામાં આવે છે.

ભારતીય નાટ્ય-પુરંપરા આશરે એ હજાર વર્ષપૂર્વે પાગરી હતી એવી માન્યતા પ્રચલિત છે. તે પછી નાટકમાં અનેક પ્રકારના પ્રયોગો થતા ગયા અને પરંપરા ઊભી થતી ગઈ. વખત જતા લોકનાટ્ય કે ભવાઈનો પ્રાદુર્ભાવ થયો.

ભવાઈને Popular Drama તરીકે પણ આજકાલ ઓળખાવાય છે. લોકપ્રિયતા એ ભવાઈનું ઊંડીને આખે વળગે તેવું લક્ષણ છે. સંસ્કૃત નાટકો અને આધુનિક નાટકોની વચ્ચેના અર્વાતર ગાળામાં ભવાઈનું સ્થાન આવે છે. ખાસ કરીને ભવાઈમાં નિરક્ષર તથા સામાન્ય જનસમૂહને લક્ષમાં રાખવામાં આવે છે. આ લક્ષણ પણ ભવાઈનું એક નોંધપાત્ર પાસું ગણી શકાય. વિષય લેખે ભવાઈમાં ધાર્મિક અંશો પ્રધાનપણે જોવા મળે છે. ક્યારેક વર્તમાન સમાજજીવનના પ્રશ્નો પણ હાસ્યરસની મેળવણી કરીને રજૂ કરાય છે. હાસ્યરસનું સંવાદ કે આંગિક ચેષ્ટાઓ દ્વારા થતું નિરૂપણ એ પણ ભવાઈનો આગવો અંશ છે. હાસ્યરસ નિપજાવવાનું કામ સંસ્કૃત નાટકોમાં વિદૂષક કરે છે, તેમ ભવાઈમાં રંગલો કરે છે. રંગલાની કામગીરી ભવાઈનો નાયક કરતાં ઊતરતી ન હોય એવું પણ બને. આમ, રંગલાને ભવાઈનું ચાવીરૂપ પાત્ર ગણાવી શકાય. ભવાઈ અસિવ્યક્તિના માધ્યમ લેખે મોટે ભાગે પ્રાદેશિક લોકબોલીનો ઉપયોગ કરે છે. એનું એક કારણ એ છે કે ભવાઈના વેશો સામાન્ય પ્રજાને ધ્યાનમાં રાખીને તૈયાર થયેલા હોય છે. અશિક્ષિત

કે અલ્પશિક્ષિત પ્રજાના મનોરંજન અર્થે લોકબોલી જ વિશેષ કારગત નીવડે એ સ્વાભાવિક છે. નૃત્ય, ગીત, સંગીત વગેરે તત્ત્વો પણ ભવાઈમાં દૈષ્ટિગોચર થાય છે. ભવાઈમાં આવતા ગીતો પણ એની સફળતામાં અસરકારક નિર્ણાયક તત્ત્વ બને છે. નાટકના એક સ્વરૂપ લેખે ભવાઈ સ્વતંત્ર કલાપ્રકાર છે. ધર્મપરાયણતા, સમાજદર્શન, મનોરંજન વગેરે ભવાઈની મહત્ત્વની પ્રવૃત્તિ હતી. ભવાઈને ગ્રામીણ મનોરંજન કહેવાય છે, કારણ કે ગામઠી પ્રજાના મનોરંજન માટે તેનું નિર્માણ થતું અને તેની ભજવણી પણ એ જ લોકો સમક્ષ થતી. આખા દિવસનો પરિશ્રમ કરીને, ખેતીકામ કરીને થાકેલી પ્રજાને રાત્રે મનોરંજન પૂરું પાડવાની આવશ્યકતા ઊભી થઈ. ભવાઈએ મનોરંજન પૂરું પાડવાનું બીડું ઝડપી લીધું. ભવાઈ સિવાય, ગામઠી પ્રજા પાસે મનોરંજનનું બીજું કોઈ સાધન હતું નહિ, તેથી પણ એ વિશેષ લોકપ્રિય બને એ દેખીતું છે. ભવાઈની આવી મનોરંજક પ્રવૃત્તિને શક્તિપૂજાની ક્રિયાવિધિ સાથે સંકળી લઈ, ખેતીની મોસમ પછી નવરાત્રિના પવિત્ર તહેવારોમાં ગોઠવી દઈ ધાર્મિક સંસ્કારોનો ઓપ અપાયો હોય એવો પણ એક અભિપ્રાય છે. ધર્મતત્ત્વ અને સંસ્કારતત્ત્વ એ બે ભવાઈના મુખ્ય વાના ગણાતા. ભવાઈને લીધે તેના વાહકો ગણાય એવા ભવાયાનો રોજ-રોટીનો પ્રશ્ન ઉકલી ગયો એ પણ તેનું એક આનુષંગિક પરિણામ હતું.

શ્રી મહેશ ચોકસીએ ભવાઈની અર્થા કરતાં લખ્યું છે, "...ભવાઈ લોકસમૂહમાં જન્મી, લોકવર્ગ દ્વારા પોષાઈ, લોકમાનસને કેન્દ્રમાં રાખી જીવતી-નભતી હોવાથી આ ચથાર્થનામી લોકપરંપરા માટે પણ લોકશાહી વિશેની પ્રસિધ્ધ વ્યાખ્યા લાગુ પાડી શકાય." અહીં એ નોંધવું જોઈએ કે આ રીતે ભવાઈની વ્યાખ્યા ન આપી શકાય. પહેલું તો એ છે કે લોકશાહી અને ભવાઈ એ બે જુદા જુદા ક્ષેત્રની બાબત છે.

રાજકારણ અને સાહિત્યને શ્રી યો કસીએ સૂચવ્યું છે તેવું સહી દરપણું નથી. બીજું, એક ક્ષેત્ર કે વિષયની વ્યાખ્યા બીજા ક્ષેત્ર કે વિષયને કદાપિ લાગુ ન પાડી શકાય. સાહિત્ય સ્વરૂપોની વ્યાખ્યાબંધી કરવાનું કામ કપરું હોય ત્યારે તેને માટે બીજી કોઈ ભળતી જ વ્યાખ્યા ઠઠાડી દેવાની ચેષ્ટા યોગ્ય ન જ ગણાય.

"ભવાઈ" શબ્દની વ્યુત્પત્તિ વિશે પણ ધણા મતો જાણીતા છે. સ્વ. ડોલરરાય માકડ તથા હરિલાલ ધ્રુવ ભવાઈને "ભવ-વહી" (જગતનું જમા-ઉધાર ચિત્ર) તરીકે, શ્રી અર્નતરાય રાવળ "ભગવતી-ચજન" (શિક્ષતપૂજાના અનુસંધાનમાં) તરીકે તથા શ્રી રસિકલાલ છો. પરીખ અને ડૉ. સુધાવલ્લભેન દેસાઈ "ભાવન" (સંગીતાત્રિત જૈન સ્તવન વા મધ્યકાલીન રચનાપ્રકાર) તરીકે ઓળખાવે છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ભવાઈનો સંબંધ ધાર્મિક સંસ્થા તથા નટવર્ગ (ભવૈયા) સાથે વિશેષ હોવો જોઈએ. સમય જતાં તેમાં ધર્પતત્ત્વ ઓછું થતું ગયું ને પછી ભવૈયા સાથેનો સંબંધ દૈઢ થતો ગયો.

ભવાઈ કરનારી તરગાળા કોમ મુખ્યત્વે કરીને ઉત્તર ગુજરાતની છે અને જ્ઞાતિએ મૂળમાં પ્રાક્ષણ છે એવા ઉલ્લેખો મળે છે. સ્વ. જયશંકર "સુંદરી"ના અભિપ્રાય મુજબ અસાઈતના ત્રણ પુત્રોના ત્રણ ધરો ઉપરથી ત્રણ ધરવાળા તરીકે તેમનો નામો લેખ થતો. તેમાંથી "ત્રણ ધરાળા" "ત્રગાળા" અથવા "તરગાળા" એવું નામ જન્મ્યું એવો તર્ક કરવામાં આવ્યો. આ કોમ ત્રણ જાતિના પ્રાક્ષણોની બનેલી હોવાથી "ત્રણ ગાળા" નામ અપાયું એવો પણ એક અભિપ્રાય જાણીતો છે. તરગાળા કોમ ખાસ કરીને "નાયક" અટક ધરાવે છે. તે ભવાઈ કરતી હોવાથી "ભવાઈયા" તરીકે પણ ઓળખાય છે. ભવાઈની ભજવણીમાં સ્મરણશક્તિ, અનુકરણશક્તિ, ગીત-સંગીત, શીઘ્ર વક્તૃત્વ વગેરે લક્ષણો મહત્ત્વની ગણાય.

ગુજરાતીમાં ભવાઈના આજ સંવર્ધક તરીકે અસાઈતનું સ્થાન મહત્ત્વનું છે. એવું કહેવાય છે કે અસાઈતે જિતારેલા વ્રણસો સાઠ વેશોમાંથી સાઠ જેટલા જ વેશો ઉપલબ્ધ છે. પરંતુ અહીં એ નોંધવું જોઈએ કે કૃતિના સર્જકનું નામ પ્રાપ્ય હોય તો એને કેટલે અંશે લોકસાહિત્ય ગણી શકાય ? ભવાઈમાં જે કથાવસ્તુ રજૂ થાય છે તેને "વેશ" કહેવામાં આવે છે. આ વેશ - સાહિત્યનો વિકાસ મોખિક ઢબે થતો હોય છે. વેશના પાઠ પણ બદલાતા રહે છે, તેમાં નવું નવું ઉમેરણ પણ થયા કરે છે, ભવાયા પોતાની સૂઝ પ્રમાણે સામગ્રી ઉમેરતા રહે છે. ભવાઈમાં સામાન્ય રીતે ધાર્મિક - પૌરાણિક, ઐતિહાસિક, સામાજિક વિષયોનું નિરૂપણ થાય છે.

ભવાઈમાં રંગલો મહત્ત્વનું પાત્ર ગણી શકાય. ભવાઈમાં તેનું વર્ચસ્વ રહ્યું હોય એ દેખીતું છે, કારણ કે તે ભવાઈનો આધારસ્થભ મનાયો છે. હાસ્યનિરૂપણ ભવાઈનું એક લક્ષણ ખરું, પણ તેમાં ક્યારેક અતિરેક થયો હોય, ક્રમશઃ અરલીલતા આવતી હોય એવું પણ બન્યું છે. અરલીલતા એ ભવાઈની વિશેષતા અને મર્યાદા બંને બંને છે. રંગલો એ વિદૂષકની તળપદી આવૃત્તિ હોવાનો પણ એક અભિપ્રાય પ્રવર્તે છે. તેની કામગીરી ગ્રીક "કોરસ" કે શેકસ્પિરિયન "મસ્કરા"ની સાથે સરખાવવી જોઈએ. ભવાઈમાં કથાનો પરિચય, પાત્રપરિચય, સંવાદ જેવા તત્ત્વોની બાબતમાં પલ્લનું માધ્યમ પ્રયોજાયું જણાય છે. ગદનો ઉપયોગ વચ્ચે વચ્ચે પૂર્વવૃત્તાંત આપવા પૂરતો જ થયો લાગે છે. ભવાઈમાં રાજાથી માંડીને રંગલા સુધીના પાત્રો નાયતા-ગાતા પ્રવેશે છે અને એ જ રીતે વિદાય લે છે.

ભવાઈની લોકપ્રિયતાના મૂળમાં તેની અભિનયક્ષમતા રહેલી છે. ગુજરાતમાં તરગાળા કોમને લઈને ભવાઈ પરંપરા શ્રવણ રહી એમ કહેવું જોઈએ. તરગાળા કોમે એક વ્યવસાય લેખે ભવાઈને જન્મ આપ્યો અને ઉછેર કર્યો. સામાજિક પ્રહસન (Social Farce) એ ભવાઈનું બીજું મહત્ત્વનું લક્ષણ છે. વીસમી સદીની શરૂઆતમાં ભવાઈની વળતી પાણી થયા, અને અવેતન-સવેતન રંગભૂમિની નાટકોનો પ્રાદુર્ભાવ થયો મનાય છે.

(૩) બેલેડ:

એક અંગ્રેજી લોકશાસ્ત્રજ્ઞે લખ્યું છે કે, "A Story told in poetry is a ^{ballad.}" : "પદમાં કહેવાયેલી વાર્તા એટલે બેલેડ."

લોકભાષાના માધ્યમ દ્વારા સાંગીતિક આવરણમાં દીર્ઘ કથાવસ્તુની અભિવ્યક્તિ રાસડો કહેવાય છે. બેલેડને "રાસડો" તરીકે ઓળખાવવાનું વલણ જાણીતું છે. અંગ્રેજી બેલેડનું કાર્ડ, "રાસડો" કરતાં તદ્દન જુદું જ હોય છે. રાસડાને સમૂહગાન કે સમૂહનૃત્ય તરીકે પણ ઓળખાવવામાં આવે છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં "રાસ" પ્રકાર પ્રચલિત છે. "રાસ" ને "ડો" પ્રત્યય લગાડીને "રાસડો" શબ્દ બનાવવામાં આવ્યો હોય એ સંભવિત છે. રાસમાં વસ્તુ (Theme) હોતું નથી; જ્યારે રાસડામાં વસ્તુ હોય છે. રાસડો મધ્યકાલીન "રાસો" કે "રાસક"થી જુદું સ્વરૂપ છે. "રાસો" કે "રાસક" ચરિત્રપ્રધાન હોય છે; જ્યારે રાસડો ચરિત્રપ્રધાન હોતો નથી. ગુજરાતીમાં બેલેડ માટે મેધાણીભાઈએ અને અન્યોએ "રાસડો" પર્યાય પ્રયોજ્યો છે, અને તે બધી રીતે અર્થયુક્ત હોઈ સ્વીકારી શકાય તેવો છે.

લોકગીતમાં ગેયત્વવ પ્રધાનપણે હોય એ દેખીતું છે, ત્યાં કથાનકનો અભાવ હોય છે. રાસડામાં ગેયત્વની સાથોસાથ દીર્ઘ કથાનક અપેક્ષિત હોય છે. રાસડા માટે વિભિન્ન સંજ્ઞા પ્રચલિત છે. મહારાષ્ટ્રમાં એને "પવાડો" કહેવાય છે. મેઘાણીએ "લોકસાહિત્ય ખંડ-૧"માં "લોકગીતોની વ્યાખ્યા" નામના લેખમાં રાસડા માટે વ્યાપક અર્થમાં "લોકગીત" (પૃ. ૪૬) શબ્દ પ્રયોજ્યો છે.^{૨૦} રાસડાની વિવિધ જાતોમાં એમણે કથાગીત નો સમાવેશ કર્યો છે, આમ બેલેડ એ તેમને મન રાસડાનો એક પેટાપ્રકાર છે. એમણે બેલેડ માટે એ જ લેખમાં "રાસડો" શબ્દ પ્રયોજ્યો છે. તેમણે લખ્યું છે: "યુરોપી બેલેડ એ આપણા રાસડાની જ પાશ્ચાત્ય પ્રતિકૃતિ છે." (પૃ. ૪૬) આગળ ચાલતાં તેમણે રાસડા માટે "કથાગીત" શબ્દ પણ પ્રયોજ્યો છે. (પૃ. ૫૧) આ લેખમાં એમણે કથાગીતોના મુખ્યત્વે ત્રણ પ્રકાર પાડ્યા છે: (૧) ઐતિહાસિક કથાગીતો: દા.ત. "જસમાનો રાસડો" "રાણકદેવીનો રાસડો" "બાલુડો જોગી ગોપીચંદ" વગેરે; (૨) કૌટુંબિક કથાગીતો : દા.ત. "મોટા ખોરડા" "પાતળી પરમાર" વગેરે; (૩) પ્રાગૈતિહાસિક કથાગીતો (દંતકથાત્મક રાસડા) દા.ત. "હરચંદ રાજા" "રામના લગ્ન" "સીતા વનવાસ" વગેરે. એક સ્થળે તેમણે રાસડા માટે "ગીતકથા" શબ્દ પણ પ્રયોજ્યો છે: "Ballad : એટલે ગીતકથા : a tale telling itself in verse". (પૃ. ૫૮) આમ, જોઈ શકાય છે કે મેઘાણીભાઈએ બેલેડ માટે અશાસ્ત્રીયપણે "લોકગીત", "કથાગીત" "ગીતકથા" "રાસડો" વગેરે સંજ્ઞા પ્રયોજી છે. રાજસ્થાની લોકસાહિત્યના સંશોધકો-સંપાદકો રાસડાને "ગીતકથા" કહે છે.^{૨૧} ઉત્તર ભારતમાં એને માટે કોઈ નિશ્ચિત સંજ્ઞા પ્રચલિત થઈ નથી. "ઈન્ડિયન એન્ટીકવેરી"માં જ્યોર્જ ગ્રિયર્સને આ પ્રકારના ગીતોને 'Popular song' કહીને ઓળખાવ્યા છે.

બેલેડ શબ્દ લેટિન ભાષાના "બેલારે" શબ્દ ઉપરથી ઉતરી આવ્યો છે, જેનો અર્થ નૃત્ય કરવું એવો થાય છે. એવો સંભવ છે કે પ્રારંભમાં નૃત્યગીતને બેલેડ કહેવાતું હોય. સમય જતાં નૃત્યનો અંશ ગૌણ થતો ગયો હશે, અને માત્ર કથાત્મક ગીતોને જ "બેલેડ" કહેવાતું હશે. હિન્દીમાં રાસડાના પર્યાયવાચી શબ્દ તરીકે 'લોકગાથા' નો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. શ્રી જી.એલ. કિટરેજના મતાનુસાર કથાગીત એ કથાત્મક ગીત છે. એમણે "કથા" અને "ગીત" એ બે વસ્તુનો નિર્દેશ કર્યો છે, જે કથાગીતમાં અનિવાર્યપણે હોવા જોઈએ. ફ્રેંચ સિજવિકે કહ્યું છે કે કથાગીત એ એવું સરલ વર્ણનાત્મક ગીત છે, જે લોક માત્રની સંપત્તિ હોય છે, અને તેનો પ્રસાર મૌખિક રીતે થાય છે.^{૨૨} કથાગીતમાં સામાન્ય રીતે ગેયતત્ત્વ, કથાનક, રચયિતાનું અજ્ઞાત કર્તૃત્વ, લોકપ્રિયતા વગેરે તત્ત્વો આવશ્યક હોય છે.

રાસડો એટલે શું ?

મેધાણીએ મુબઈની જ્ઞાનપ્રસારક મંડળીમાં લોકગીતો વિશે છ વ્યાખ્યાનો આપ્યા હતા. આ વ્યાખ્યાનોના જુદા જુદા વિષયો પૈકી એક વિષય રાસડો "કથાગીતો"નો હતો. આપણે ત્યાં રાસડાના કેટકેટલા પ્રકારો છે અને યુરોપી વિવેચનાને ધોરણે એમાં કેટલું સત્ત્વ ભર્યું છે તેનો પણ ખ્યાલ મેધાણીને આ વ્યાખ્યાનો આપવાથી મળ્યો હતો. એ નિમિત્તે તેમને રાસડા વિશેની યુરોપી વિવેચના વાચવાની તક મળી હતી. મેધાણીની એક ઈચ્છા હતી કે, "રઠિયાળી રાત", "સોરઠી બહારવટિયા", "સોરઠી સંતો" અને "સોરઠી ગીતકથાઓ" વગેરે સંગ્રહોમાંથી રાસડા હોય તેટલા તમામને જુદા પાડી તેનો એક અલાયદો સંગ્રહ શાસ્ત્રીય ધોરણે કરવો, તેનો એક ડીપ્લોમટલર્થો

પ્રવેશક આપવો, તેમાં ઇતર પ્રાતોના રાસડા સાહિત્યની પણ તુલના દૃષ્ટિએ નોંધ લેવી. એમને શ્રદ્ધા હતી કે એક વિષય તરીકે આ સંગ્રહ ધણાને આદરણીય થઈ પડશે.

રાસડાની વ્યાખ્યા કરતાં એક અંગ્રેજના લોકશાસ્ત્રજ્ઞે લખ્યું છે: "A Story told in Poetry is a ballad." આમ, એ તો સ્પષ્ટ થાય છે કે કથાગીતમાં પ્રાધાન્ય છે કથાનું, પણ એ કથા પત્તના માધ્યમ દ્વારા કહેવાવી જોઈએ. રાસડો માટે હિન્દીમાં 'લોકગાથા' પર્યાય મળે છે. મેધાણીએ "લોકગીત", "કથાગીત", "ગીતકથા", "રાસડો" વગેરે શબ્દ પ્રયોગો કર્યા છે. રાસડો માટે હિન્દીમાં 'લોકગાથા' ઉપરાંત 'ગ્રામગીત', 'નૃત્યગીત', 'આસ્વાનગીત', 'વીરગાથા', 'વીરગીત', 'વીરકાવ્ય' આદિ અનેક પર્યાયો યોજવામાં આવ્યા છે; પરંતુ આમાંનો કોઈ પર્યાય રાસડા શબ્દનો પૂર્ણ અને સાચો અર્થ વ્યક્ત કરતો નથી. 'ગ્રામગીત' ના ધણા પ્રકારો જોવા મળે છે, અને 'લોકગાથા' તેનું એક સ્વરૂપ છે. "લોકગાથા"માં કોઈને કોઈ કથા અવશ્ય હોય છે; પરંતુ બધા લોકગીતો કે ગ્રામગીતો માટે કથાતત્ત્વ આવશ્યક નથી. "આખ્યાનગીત" એ રાસડાનો સાચો પર્યાય નથી. આખ્યાનગીત સાહિત્યિક પણ હોઈ શકે, પરંતુ તેને વાસ્તવિક લોકગાથા ન કહી શકાય, કારણ કે તે લોકગાથાની જેમ મૌખિક પરપરામાં વિકસિત અને લોકપ્રચલિત હોતું નથી. "વીરગીત" શબ્દ દ્વારા વીરતા-વ્યંજક ગીતકાવ્ય એવો અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે, પરંતુ લોકગાથા ગીતકાવ્યના પેટાપ્રકારોમાં નહિ; આખ્યાનકાવ્ય કે પ્રબંધકાવ્યના પેટાપ્રકારોમાં આવે છે. "વીરગાથા" શબ્દ પણ ભ્રામક છે, કેમકે બધી લોકગાથા વીરતામૂલક હોતી નથી. એમાંની કોઈનો વિષય પ્રેમ, શૃંગાર કે ધર્મ પણ હોય છે. એ સિવાય "વીરગાથા"

અને "વીરકાવ્ય" શબ્દથી એ લોકતત્ત્વનો યોધ નથી થતો, જે લોકગાથાનું અનિવાર્ય અંગ છે. આમ, રાસડાનો હિન્દી પર્યાય 'લોકગાથા' વધારે અર્થપૂર્ણ જણાય છે.

"એન્સાઈકેલોપીડિયા બ્રિટાનિકા"ના મતાનુસાર ઈંગ્લેન્ડમાં રાસડો એવા કાવ્યસ્વરૂપનું નામ છે, જેમાં સીધા-સાદા છદોમાં કોઈ સીધી, સરળ કથા કહેવામાં આવી હોય. પ્રસિધ્ધ અંગ્રેજ વિલ્ફ્રીડ ડબ્લ્યુ. પી. કેરના મતાનુસાર રાસડો એવું કથાત્મક ગેયકાવ્ય છે, જે કંઈ તો લોક-કંઠમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે, વિકસે છે; અથવા લોકગાથાના સામાન્ય રૂપવિધાન પ્રમાણે કોઈ વિશેષ કવિ દ્વારા રચાય છે; જેમાં ગીતાત્મકતા (Lyrical quality) અને કથાત્મકતા બંને હોય છે, અને જેનો પ્રચાર જનસાધારણમાં મોખિક સ્વરૂપે એક પેઢીથી બીજી પેઢી સુધી થતો રહે છે. ('Form and Style in Poetry':p.3) જોસેફ ટી. શિપ્લેની 'Dictionary of World Literary Terms' પ્રમાણે રાસડો શબ્દનો પ્રયોગ ત્રણ અર્થમાં થાય છે:

૧. સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં સીમિત અને વિશિષ્ટ અર્થમાં રાસડો મુખ્યત્વે એક લઘુ કથાત્મક અને ગીતાત્મક કાવ્યનું નામ છે;
૨. સામાન્ય અર્થમાં આ શબ્દનો પ્રયોગ કોઈ પણ એવા લઘુ ગીતને માટે થાય છે, જે આપણી ભાવાત્મક સીમાને સ્પર્શ કરતું હોય;
૩. સંગીતના ક્ષેત્રમાં પણ રાસડો શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે, જે કોઈ વાદ્ય સાથે ગવાતું હોય, અથવા નૃત્યની સાથે ગવાતું હોય.

પિયાનો અને વાલ્લવૃદ્ધ દ્વારા ગાવા માટે પણ રાસડા લખાયા છે. એટલે એ તો સ્પષ્ટ થાય છે કે પરિચયમાં રાસડો શબ્દનો

પ્રયોગ વિવિધ અર્થમાં થયો છે. રાસડો લોકકંડમાંથી જન્મે છે, અને વિકસે છે. તેમાં હૃદયબદ્ધ કથા (ગાથા) પણ હોય છે, એટલે તેને હિન્દીમાં 'લોકગાથા' સંજ્ઞાથી ઓળખાવવામાં આવે છે.

લોકગાથા માનવસમાજનું આદિમ સાહિત્યિક રૂપ છે. માણસ જ્યારે અનેક કુટુંબોમાં રહેતો હતો ત્યારે તેની સામાજિક મનોભાવાભિવ્યક્તિ સામૂહિક નૃત્યગીતના રૂપમાં થતી હતી.

લોકગીતોની જેમ રાસડાની ઉત્પત્તિ સમાજ અવિભક્ત સ્વરૂપમાં હતો ત્યારે થઈ. આને લઈને કથાગીત પ્રારંભમાં સમગ્ર સમાજની સંપત્તિ હતું. બધા એને ગાતા અને તેમાં કંઈકને કંઈક સુધારો-વધારો કરતા. આ રીતે એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે અને એક પેઢીથી બીજી પેઢી સુધી કંઠાનુકંઠ યાત્રા થવાને કારણે તેનું રૂપ નિત્ય પરિવર્તનશીલ હતું. સમય જતાં સમાજના વર્ગો વિભક્ત થયા. ઉચ્ચ વર્ગોની વચ્ચે વિશેષજ્ઞો, કવિ, ચારણ આદિ દ્વારા સાહિત્યની રચના થવા લાગી અને સાહિત્ય-તેનું વૈયક્તિક કૃતિત્વ મનાવા લાગ્યું. તેથી તે હાલમાં સમગ્ર સમાજની સંપત્તિ રહ્યું નથી. પરંતુ સામાન્ય જન્મતામાં, કે જે હજી પણ સમૂહમાં જીવે છે, અને જેમને શિક્ષણ તથા સંસ્કારોની અસર પહોંચી નથી; તેમાં જૂના કથાગીતો કંઠાનુકંઠ વિકસ્યા છે અને નવાં નિર્માયાં છે. આવા સમાજમાં લખવા-વાંચવાની પ્રથા ન હોવાથી એમના કથાગીતો અલિખિત સ્વરૂપમાં રહ્યાં છે.

"કથાગીત" ગાવાને માટે હોય છે. એમાંના કોઈ કોઈ નૃત્ય કે વાદ્યની સાથે ગાવામાં આવે છે, અને જે નૃત્ય-વાદ્યની સાથે ગાવામાં નથી આવતા તેનો પણ પોતાનો અલગ રાગ હોય છે. આ કથાગીતોને તેનો જાણકાર (વિશેષજ્ઞ) ગાય છે. એના ગાયકો પણ

પોતપોતાના બાપદાદા પાસેથી ગાવાની કલા શીખતા, પણ ક્યારેક પાઠ ભૂલી જતા, તો ક્યારેક નવો પ્રસંગ કથામાં જોડી દેતા. તેઓ ક્યારેક કથાની ભાષા પણ બદલી નાખતા. આ જ કારણે કથાગીતનો સર્વત્ર એકચરણો પાઠ પ્રાપ્ત થતો નથી.

"કથાગીત"ની ઉત્પત્તિના સંદર્ભમાં લોકસાહિત્યના વિશેષજ્ઞોના મુખ્યત્વે ત્રણ અભિપ્રાય જાણીતા છે:

(૧) લોકનિર્મિતિવાદ (Communal Authorship):

આ વાદના પ્રવર્તક જૈકબ ગ્રિમ અને વિલ્હેમ ગ્રિમ વગેરેનું મતવ્ય છે કે ભાષા, પૌરાણિક શ્રદ્ધા, રીતરિવાજ, નીતિશાસ્ત્રની જેમ કથાગીતનો કોઈ રહસ્યમય પ્રક્રિયા દ્વારા વિકાસ થયો છે. એટલે કે એની રચના સમગ્ર સમાજ દ્વારા થઈ છે, તે સંધોર્મિનું કાવ્ય છે. વ્યક્તિઓ દ્વારા એની રચના થતી નથી.

(૨) વ્યક્તિનિર્મિતિવાદ (Individual Authorship) :

આ વાદના પ્રવર્તક ટાલ્વી, બિશપ પરસી, રિસ્ટન, સ્કોટ આદિનું મતવ્ય છે કે પ્રત્યેક કવિતાની પાછળ કોઈને કોઈ કવિનો હાથ અવશ્ય હોય છે. સમગ્ર સમાજ દ્વારા કાવ્ય રચના થઈ શકતી નથી, અલગ અલગ વ્યક્તિ (કવિ) જ કાવ્યનું નિર્માણ કરે છે. એટલે કથાગીતની રચના પણ વિશિષ્ટ કવિ જ કરે છે, સમગ્ર સમાજ નહિ. રચના થઈ ગયા પછી તેના પર સમગ્ર સમાજ કે સમુદાયનો અધિકાર રહે છે. કવિ પોતાની રચના કરીને અલગ થઈ જાય છે. આ વિષ્ણુનો માના કેટલાકનું માનવું છે કે કથાગીતનો પ્રારંભ ચારણો અને ગાયકો દ્વારા થયો છે.

(૩) વિકાસવાદ :

આ વાદના પ્રવર્તકોમાં ચાઈલ્ડ, ડબલ્યુ. પી. કેર, ગમિયર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. એમનું મતવ્ય છે કે કથાગીતની રચના નહિ, તેનો વિકાસ થયો છે. અર્થાત્ અનેક વ્યક્તિઓના અલગ અલગ પ્રયત્નોના ફલસ્વરૂપે તે વિકસિત થયું છે. જેમ નદીના પ્રવાહમાં પથ્થરના ટુકડા પસાઈ દ્રસાઈને ગોળ અને સુંદર આકાર ધારણ કરે છે, તેવી જ રીતે કથાગીત, તેનો પ્રારંભ થયો હોય ત્યાંથી લોકકંઠમાં યુગો સુધી પ્રવાહિત થઈને નિતનવીન રૂપ ધારણ કરે છે. ન્યાં સુધી ભણેલા-ગણેલા લોકો તેને લખીને કે છપાવીને તેનું સ્વરૂપ સ્થિર કરી દેતા નથી ત્યાં સુધી તે વિકસિત રહે છે.

રાસડાની લક્ષણો :

રાસડાની લક્ષણો દર્શાવતા એ. પી. ગમિયરે પોતાના પુસ્તક 'Old English Ballads' માં લખ્યું છે:

- (૧) તેમાં આત્મલક્ષી તત્ત્વ (Subjective Element) નો સંપૂર્ણ અભાવ હોય છે, અર્થાત્ તે અનિવાર્યપણે વસ્તુલક્ષી (Objective) હોય છે.
- (૨) તે લોકોનું કાવ્ય છે. લોક દ્વારા જ તેનું નિર્માણ અને વિકાસ થાય છે. કંઠાનુંકંઠ પ્રસાર અને પ્રચાર થવાને કારણે તેનો નિશ્ચિત પાઠ હોતો નથી, અને તેની લિખિત પ્રતો હોતી નથી.
- (૩) તેમાં શ્રમસાધ્ય કલાત્મકતા નથી હોતી, પરંતુ યથાર્થ ચિત્રણની પ્રવૃત્તિ અધિક હોય છે. તેમાં બિનજરૂરી પિંબટપેષણ અને વાક્યાળ નથી હોતી.

- (૪) તેમાં પ્રેમની ભાવના, ભાવાત્મકતા અને સરલ કલ્પના (Direct Vision) નું પ્રમાણ જેટલું વધુ હોય છે તેટલી બૌદ્ધિકતા, કલ્પનાશીલતા અને શ્રમસાધ્ય કલાત્મકતા હોતી નથી.
- (૫) તેમાં ભાષા અને વિચારોની સરલતા હોય છે, અને સાહજિકતા તો એવી હોય છે, જે કેવળ પ્રારંભિક માનવસમાજમાં જ મળે છે.
- (૬) તેમાં રૂઢ, અસ્વાભાવિક અને શ્રમસાધ્ય અલંકારો અને શબ્દોનો અભાવ હોય છે. તેમાં પ્રયોજાયેલા અલંકારો અને શબ્દો વ્યાવહારિક જીવન સાથે સંબંધિત હોય છે, પરંપરાગત સાહિત્યિક પ્રવાહો સાથે નહિ.
- (૭) એમાં કેટલાક વિશેષ અલંકારો, કહેવતો અને વિશેષણોનું પુનરાવર્તન વારંવાર થાય છે.
- (૮) એમાં છંદો સીધા-સાદા અને સરલ હોય છે. કડી પર વિશેષ ધ્યાન આપવામાં આવતું નથી.
- (૯) એમાં ગેયતા હોય છે, પણ તે શાસ્ત્રીય સંગીતથી ભિન્ન, સરલ હોય છે.
- (૧૦) એમાં કોઈ નાની કે મોટી વાર્તા અવશ્ય હોય છે.

હિન્દીભાષી વિભિન્ન પ્રદેશોમાં ભિન્ન ભિન્ન કથાગીતો પ્રાપ્ત થાય છે. કેટલાક કથાગીતો એવા છે કે, જે વિભિન્ન પ્રદેશોમાં રૂપભેદો સાથે મળે છે, તેની ભાષા પણ બદલાઈ ગયેલી જોવા મળે છે, પણ મૂળ કથા એક જ હોય છે. કેટલીક 'લોકગાથા' તો વિકસિત થઈને વાર્તાત્મક અને લોકમહાકાવ્ય (Folk Epic) નું રૂપ ધારણ

કરી ચૂકી છે. 'આલ્બર્ટ' એવું જ એક મહાકાવ્ય છે. હિન્દીના મુખ્ય કથાગીતોમાં 'લોરિક્વાયન', 'સોરઠી', 'વિજયમલ', 'અરધરી', 'ગોપીચંદ' અને 'કુંવરચિંદ' નો સમાવેશ થાય છે. મેધાણી દ્વારા સંપાદિત "રાજા ભરથરી"નો રાસડો અને પ્રા. પુષ્કર ચંદરવાકર સંપાદિત "સૂરજમલનો સલોખો" હિન્દી ભાષામાં મળતી આ પ્રકારની કૃતિઓને ઠીકઠીક મળતા આવે છે.

ડૉ. કર્ણ રાજશેષગિરિ રાવે રાસડાના લક્ષણો આ પ્રમાણે દર્શાવ્યા છે:

- (૧) કથાગીતોમાં એના સર્જકનો ઉલ્લેખ મળતો નથી.
- (૨) કથાગીતોનો પ્રારંભ સીધો કરવામાં આવે છે. એમાં કવિપ્રશંસા, પ્રાર્થના આદિ કાવ્યગત વિશિષ્ટતાનો અભાવ હોય છે.
- (૩) કથાગીત કથાત્મક ગીત છે. ગેયાનુકૂળતા એના નામમાં જ સુસ્પષ્ટ છે.
- (૪) કથાગીતમાં પ્રાદેશિકતાની અસર વિશેષ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.
- (૫) કથાગીત મૌખિક સ્વરૂપમાં જોવા મળે છે. સ્થળભેદે પાઠભેદ જોવા મળે છે. શબ્દોની તોડજોડ અને પ્રાદેશિક લોકબોલીના શબ્દોનું પ્રાચુર્ય હોય છે.
- (૬) કથાગીતમાં ઉપદેશતત્ત્વ તરફનું વલણ જોવા મળતું નથી.
- (૭) કથાગીતમાં ઔચિત્યનું ઉલ્લંઘન વિશેષ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. ભાવ અને રસયોજનાને માટે જ ઔચિત્યનું ઉલ્લંઘન કરવામાં આવે છે.

મેવાણીએ "રઠિયાળી રાત ભાગ-૨"માં ખેલેડ માટે
 "રાસડો" એવી સંજ્ઞા પ્રયોજી છે. તેમણે એ જ ગ્રંથના પૃ. ૩૨૪ પર
 "મણીઆરડો" નામના કથાગીતની પૂર્વભૂમિકામાં લખ્યું છે:
 "નાગરલાડી ગામના રાજાની કુંવરી ગોરલ કોઈ મણીઆરા પર
 મોહીને પરણી હતી, તેનો કચ્છવાગડમાં ગવાતો આ રાસડો છે."

આમ, જોઈ શકાશે કે રાસડા વિશે અંગ્રેજ, હિન્દી તથા
 ગુજરાતીમાં સારી એવી ચર્ચા-વિચારણા થયેલી છે. ગુજરાતીમાં
 રાસ અને રાસડો એ બે અલગ અને વિશિષ્ટ કાવ્યપ્રકાર છે, પણ અંગ્રેજ
 ખેલેડ રાસ કે રાસડો બેમાંથી એકે નથી એવું જણાય છે. એટલે ગુજરાતી-
 માં ખેલેડ માટે "રાસડો" સંજ્ઞા પ્રયોજવી જોઈએ.

(૪) લોકગીત :

લોકભાષાના માધ્યમ દ્વારા સ્વર અને લયના સંગીતાત્મક
 આવરણ સાથે સામાન્ય જનસમુદાયની ભાવાનુભૂતિને લોકગીત કહેવાય
 છે. માનવીની વિભિન્ન ચેષ્ટાઓ અને પરિસ્થિતિઓનું પ્રભાવપૂર્ણ
 ચિત્ર લોકગીતમાં વ્યક્ત થાય છે. માનવહૃદયનો ભાવ-વિલાસ પોતાની
 ઉત્કટ સ્થિતિમાં લયાત્મક આરોહ-અવરોહમાં ભાષાબદ્ધ થઈને પ્રવાહિત
 થવા લાગ્યો ત્યારે એને ગીત કહેવાયું અને આ ગીત - પરંપરાની એક
 ધારા બ્યારે પોતાની હેશ્ય બોલીમાં (પરગથ્યુ ભાષામાં) લોક-
 વાણીને પ્રવાહિત કરવા લાગી ત્યારે એને લોકગીતનું નામ આપવામાં
 આવ્યું. "લોકગીત" શબ્દમાં ગીત કે ગાયનનો ભાવ સહજ રીતે પેદા
 થાય છે, એટલે કે એનો સંબંધ સંગીતની સાથે સીધી રીતે રહેલો છે.
 લોકગીતમાં લોકિક-સભ્યતા, લોકિક આચાર, લોકિક વ્યવહાર,
 લોકિક રીતરિવાજ અને પરંપરાઓનું પ્રતિબિંબ પડે છે. લોકસભ્યતા

અને લોકસંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ લોકગીતના માધ્યમ દ્વારા જાણી શકાય છે. એટલે જ લોકોમાં વ્યાપ્ત લોકગીતોને યુગદર્પણ કહેવામાં આવે છે. સંસારના સમસ્ત મનુષ્યોની મૂળ ભાવનામાં સામ્ય રહેલું હોય છે. સુખ-દુઃખ, યુધ્ધ-શાંતિ, હાર-જીત, વિરહ-મિલન, જીવન-મૃત્યુ વગેરેની સમાન પ્રતિક્રિયા સૌ કોઈ અનુભવે છે. આ સ્વાભાવિક ભાવો દ્વારા લોકસાહિત્યની સંપત્તિ છે. બદલાતા સમય પ્રમાણે લોકગીતનું બાહ્ય સ્વરૂપ બદલાતું રહે છે. થોડા સમય સુધી પ્રચલિત બનેલું લોકગીત સમય જતાં પરિવર્તન પામે છે, અને એક દિવસ એવો આવે છે, કે જ્યારે તેના માત્ર ભગ્નાવશેષ જ રહી જાય છે. તેમ છતાં લોકગીતની પરંપરા સાવ નષ્ટ થતી નથી. જૂની ગીતોને બદલે નવા ગીતો આવે છે. આમ, પરિવર્તનની પ્રક્રિયા અવિરતપણે ચાલતી જ હોય છે. રાહ જોઈ વિલિપ્ત તો કહે છે કે લોકગીત જૂનું પણ થતું નથી, તેમ નવું પણ થતું નથી. લોકગીતના શબ્દો લિપિબદ્ધ ન થયા હોય છતાં શ્રુતિના માધ્યમથી નવી પેઢી પોતાના કરતાં જૂની પેઢી પાસેથી ગીતોનો ભંડાર પ્રાપ્ત કરતી આવે છે. શ્રુતિ ઉપર વિશેષ ભાર મૂકતાં ડૉ. હજારીપ્રસાદ ત્રિવેદીએ લોકગીતોને વેદોની સમકક્ષ મૂકીને, તેને મહત્ત્વ આપ્યું છે.

લોકગીતમાં જન્મથી માંડીને તે મૃત્યુ સુધીની અનેક ઘટનાઓ શબ્દસ્થ થાય છે. એમાં ક્યારેક જીવનનો ઉલ્લાસ પણ ગવાય છે, તો ક્યારેક જીવનની કરુણતા હૃદયસ્પર્શી બાનીમાં વ્યક્ત થાય છે. સ્ત્રીની પુત્રૈષણા "પગલીનો પાડનાર લોને રેનાદે" જેવી પંક્તિઓમાં વ્યક્ત થાય છે. ધરમાં પુત્રનું આગમન થતાં જ માતા ગાય છે:

" તમે મારા દેવના દીધેલ છો,
તમે મારા માગી લીધેલ છો,
આવ્યા ત્યારે અમર થઈને રહો. "

કોઈ પણ માણસ અમર રહેવાનો નથી, એ નગ્ન સત્ય હોવા છતાં અમરત્વ માગવાની લાલસા કદાપિ માનવચિત્તમાંથી જતી નથી; એનું નિદર્શન ઉપર્યુકત પંક્તિમાં થાય છે. લગ્ન પ્રસંગે લગ્નની અનેક વિધિઓના ગીત ગવાય છે, તો મૃત્યુ પ્રસંગે છાજિયા, રાજિયા, મરશિયા જેવા લોકગીતો ગવાય છે. લોકગીતોમાં પ્રસંગ અને વિષયનું વૈવિધ્ય હોય છે, એટલું જ નહિ, એમાં લોકલાગણીનો હૂબહૂ પડધો સંભળાય છે. લોકગીતોમાં હાલરડાં, લગ્નગીતો, ઋતુગીતો, ધારમાસી જેવાં અનેક પ્રકારનાં ગીતોનો સમાવેશ થાય છે.

લોકસાહિત્યમાં ઉપર જણાવેલ સ્વરૂપોનો સારો એવો વિકાસ અને પ્રચાર થયેલો છે, તેથી એના વિશે અહીં ટૂંકાણમાં સ્વરૂપગત વિચાર કર્યો છે. ગુજરાતી લોકસાહિત્ય ક્ષેત્રે મેધાણીભાઈનું સંશોધક, સંગ્રાહક અને સંપાદક તરીકેનું પ્રદાન શકવર્તી કહેવાય તેવું માતબર અને મૂલ્યવાન છે. એટલે હવે પછીના પ્રકરણમાં મેધાણીભાઈની લોકસાહિત્યના સંશોધક, સંગ્રાહક અને સંપાદક તરીકેની કામગીરીને તપાસવાનો ઉપક્રમ રાખ્યો છે.

પાઠટીપ

૧. "સા છે બારોટ ૧" ઝવેરચંદ મેઘાણી, આવૃત્તિ-૧, ૧૯૪૫ પૃ. ૮
૨. - એજન - પૃ. ૮
૩. "વિકૃતિ" હીરાબેન પાઠક, આવૃત્તિ-૧, ૧૯૭૪ પૃ. ૧૦
૪. - એજન - પૃ. ૧૨
૫. - એજન - પૃ. ૧૭
૬. - એજન - પૃ. ૧૮
૭. - એજન - પૃ. ૧૯
૮. - એજન - પૃ. ૧૯
૯. - એજન - પૃ. ૨૦
૧૦. "શોધ અને સ્વાધ્યાય": ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણી, આવૃત્તિ-૧, ૧૯૬૫. પૃ. ૨૭૧
૧૧. "કાવ્યની પરિભાષા": પ્રા. ચશવંત ત્રિવેદી, આવૃત્તિ-૧, ૧૯૭૮. પૃ. ૨૭૨
૧૨. "ઝવેરચંદ મેઘાણી": સંપા. અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ, આવૃત્તિ-૧, ૧૯૬૮. પૃ. ૫૧
૧૩. "પરબ": સંપા. ભોળાભાઈ પટેલ, વર્ષ-૨૧ અંક-૫, મે, ૧૯૮૦ પૃ. ૨૬૩
૧૪. "ગુજરાતી ખંડકાવ્ય: સ્વરૂપ સિદ્ધિ અને વિસ્તાર": ડૉ. હેમંત દેસાઈ- પ્રા. રતિલાલ દવે, આવૃત્તિ-૧, ૧૯૭૨ પૃ. ૩૪
૧૫. 'Standard Dictionary of Folklore, Mythology and Legend': by Leach, Maria and Fried Jerome, Vol.1, p.401
૧૬. 'લોકસાહિત્ય વિજ્ઞાન': ડૉ. અત્યેન્દ્ર: સ્થિતીય સંસ્કરણ, ૧૯૭૧. પૃ. ૭
૧૭. 'Standard Dictionary of Folklore, Mythology and Legend's by Leach, Maria and Fried Jerome, Vol.1, p.403

૧૮. "લોકસાહિત્યનું સમાલોચન": ઝવેરચંદ મેઘાણી:
આવૃત્તિ-૨, ૧૯૬૮, પૃ. ૩૫
૧૯. --એજન-- પૃ. ૪૬
૨૦. "લોકસાહિત્ય ખંડ-૧: ઝવેરચંદ મેઘાણી, આવૃત્તિ-૧,
૧૯૩૬, પૃ. ૪૬
૨૧. "રાજસ્થાની લોકગીત": શ્રી સૂર્યકિરણ પારીક, પૃ. ૭૬
૨૨. 'Old Ballads': Frank Sidgwick, First Ed. 1936 p.3.